

Promotion of Domestic Goods and Textiles in Mashhad in the Late Qajar Era (1895–1925): From Idea to Practice

Ali Najafzadeh*

Abstract

From the mid-Qajar period, Iranian-made textiles faced serious challenges in competition with imported European fabrics. Domestic producers were weakened in this unequal struggle, and local products were gradually replaced by foreign textiles. Supporting national goods became one of the strategies for preserving and sustaining domestic production. Initially, this concept emerged as an idea and later materialized in practice through the establishment of various companies and associations aimed at promoting the consumption of domestic textiles in Mashhad.

Despite the significance of the issue of supporting domestic products in Mashhad, no research has been conducted in this area so far. It remains unclear what measures and approaches were taken in support of domestic goods, what results were achieved, and what led to their failure. Therefore, the present study aims to explore the ideas and practical actions taken in Mashhad to support domestic goods from the reign of Mozaffar ad-Din Shah to the end of the Qajar era, as well as the reasons behind their lack of success.

The findings show that, influenced by the activities of the Eslamiyeh Company in Isfahan, the publication of the book *Lebas al-Taqla*, the speeches of Haj Seyyed Mohammad Aqa, and the promotional efforts of the *Adab* newspaper, support for domestic products began in Mashhad. After the Constitutional Revolution, this movement gained further attention within associations such as the Esna Ashari

* Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, Birjand, Iran, anajaf@birjand.ac.ir, <https://orcid.org/0000-0002-6147-511x>

Date received: 21/07/2025, Date of acceptance: 03/11/2025

Association, the Sa'adat Association, and the Charity Association of Yazdi Merchants, as well as in the poems of poets like Esmail Khoyi. Later, the views expressed in the newspaper *Fekr-e Azad* and the fatwa of Mirza Reza Damghani also influenced support for the production and consumption of domestic textiles.

However, due to a lack of public and commercial participation in investment, failure to modernize the textile industry, and the monopoly law on production, the idea of promoting domestic goods did not yield satisfactory results.

Keywords: Promotion of domestic textiles, foreign trade, Mashhad, imports.

Introduction

The economic condition of any society is influenced by the production trade, and consumption of goods. This cycle, however, is dynamic and can experience fluctuations depending on the economic and cultural conditions of the society. Strong production reflects a society that is productive and economically prosperous, while a society that consumes without producing tends toward consumerism, economic dependence and reliance on imports. During the Qajar period, with the rise of industrial production in Europe, textiles were imported into Iran through exports with low customs duties, significantly affecting local production. English and Russian textiles gradually crowded out Iranian producers, and inexpensive European goods gradually replaced traditional domestic products.

Until the mid-Qajar period, Iranian society produced most of its needed textiles and occasionally exported a portion of them. However, during the reign of Naser al-Din Shah, unequal conditions emerged, leading to a negative trade balance. Since Mozaffar al-Din Shah, merchants and religious scholars sought solutions to overcome this matter, working to raise public awareness of domestic goods and to encourage the consumption of locally produced textiles. This study examines the period from Mozaffar al-Din Shah's reign to the end of the Qajar era (1313–1343 AH) in the city of Mashhad, aiming to address the following questions:

1. When did the idea of promoting domestic goods, particularly textiles, emerge in Mashhad during the Qajar period?
2. Under what influences and by whom was the promotion of domestic goods in Mashhad initiated?
3. What practical measures were undertaken to encourage the use of domestic goods and textiles in Mashhad?

4. How successful was the initiative to support and promote domestic textiles in Mashhad?

Materials & Methods

The present research is historical in nature and has been conducted based on library studies, relying on sources, periodicals, and documents from the Qajar era. After collecting and classifying the data, they were examined using a descriptive-analytical method in order to identify the dimensions of the idea of supporting national goods and the ways it was implemented in Mashhad during the late Qajar period.

Discussion and Results

During the Safavid period in Mashhad, textiles such as taffeta, lung, silk, velvet, embroidered shawls, bedding, decorative embroidery and silk handkerchiefs were produced, and weavers held a prominent position among artisans. However, with the arrival of foreign goods, the conditions for domestic textiles and local weavers changed. English and Russian calico were sold cheaply in the Khorasan market, and taxation placed additional pressure on Mashhad's weavers and thread-spinners. In the years following the Constitutional Revolution, the number of weaving looms declined sharply. Reports from the thirteen-year period between 1901 and 1913 indicate the importation of textiles from India and Russia into Khorasan and Sistan. Imports from Russia were more than ten times those from India, but after World War I, dependence on English textiles increased.

Haji Seyyed Mohammad Yazdi was the first person who, in 1317 AH, spoke of establishing the Ja'fariyeh Company and opening factories. Afterwards, Adib al-Mamalek Farahani, the editor of *Adab* newspaper, encouraged the activities of the Eslamiyeh Company of Isfahan, but the general public did not welcome the idea. In support of domestic textiles, *Adab* newspaper published the treatise *Lebās al-Taqvā*, written by Seyyed Jamal al-Din Esfahani. The *Ra'is al-Tojjar* (Head of Merchants) also engaged in selling the products and textiles of Eslamiyeh. The promotion of national goods in Mashhad began in 1319 AH through *Adab*, the city's first newspaper. The Constitutional Revolution influenced nationalism and the consumption of domestic products. The *Ethna Ashariyyah Association* was established with the aim of promoting national company-produced merchandise. Yazdi merchants residing in Mashhad also founded the *Charitable Ettifaqiyyah*

Association of Yazdi Merchants to promote local fabrics and provincial textiles. Additionally, Haji Mohammad-Sadegh Maghazeh, a Tabrizi merchant living in Mashhad, traded in support of national goods.

World War I devastated silk weaving in Mashhad. Poets reflected on the impact of imported foreign goods in their work and emphasized the promotion of domestic industries and weaving. In the final years of the Qajar period, dependence on English products increased, and the exclusive trade privileges of the British were criticized in the newspaper *Fekr-e Azad*. The fatwa issued by Mirza Reza Damghani, in response to the exile of Shia clerics from Iraq, advocating the boycott of foreign goods and the promotion of domestic textiles, attracted significant attention. Some merchants also focused on promoting the consumption of local goods. Mohammad Esmail Monir Mazandarani, for example, promoted and sold domestic fabrics and worsteds from Yazd and Kashan, as well as Berak textiles from Bajestan. Some, like Haji Rajab Ali, a Kashani merchant, purchased weaving machinery from Japan to support local production. Mirza Mohammad Ali Khan Etminan also contemplated establishing textile and rope-making factories.

Conclusion

The promotion of domestic textiles in Mashhad was largely influenced by the Islamiyah Company of Isfahan. Despite the speeches of Seyyed Mohammad Yazdi, the advocacy efforts of Adib al-Mamalek Farahani, and the activities of various associations aiming to encourage the consumption of domestic goods after the Constitutional Revolution, Iranian textiles were unable to compete with foreign products. The promotion of domestic goods remained largely an idea and did not reduce consumer dependence on imported textiles. The failure and impracticality of this idea stemmed from several factors:

1. Advocacy for domestic textiles was focused more on consumption rather than production.
2. Investment in the textile industry faced restrictions due to monopolistic laws during the Qajar period.
3. Lack of investment in mechanizing handicraft industries and producing high-quality textiles.
4. A tendency to purchase foreign goods influenced by the cultural conditions of society and the prevalence of cultural self-inferiority.

5. The absence of restrictive customs regulations on the import of low-priced goods, which led to the saturation of the market with foreign products.
6. Lack of economic solidarity and participation among Mashhad merchants due to the negative legacy of the Public Company.

Together, these factors meant that efforts to promote and support domestic textiles in Mashhad remained largely theoretical until the mid-Pahlavi period, failing to translate into active participation in production or to reduce dependence on foreign goods.

Bibliography

- Arianfar, Hamid Reza, et al. (2023). "The Challenge of Traditional Iranian Textiles in the Qajar Era in Confrontation with European Industrial Developments (1211–1344 AH)." *Iranian Economic History Research*, vol. 12, no. 2 (Fall–Winter), pp. 7–31.1 [In Persian]
- Abutalebi, Mehdi. (2013). "The Role of Shi'i Scholars in Supporting National Production and Iranian Labor and Capital during the Qajar Period." *Islamic History in the Mirror of Research*, no. 35 (Fall–Winter), pp. 5–26. [In Persian]
- Ehtesham Kaviani, Mohammad. (2017). *The Contemporary History of Mashhad as Narrated by Mohammad Ehtesham Kaviani: From the Constitutional Revolution to 1340 SH*. Edited by Seyyed Mehdi Seyyed Qotbi and Hasan-Ali Fereydouni. Qom: Majma'-e Zakhāyer-e Eslāmi. [In Persian]
- E'temad al-Saltaneh, Mohammad Hasan Khan. (1302 AH). *Matla' al-Shams*. Tehran: n.p. [In Persian]
- Elhizadeh, Mohammad Hasan. (2024). "Shi'i Scholars and the National Economy in the Qajar Era: A Case Study of *Lebās al-Taqvā*." In *Proceedings of the First National Conference on the Economic History and Urban Management of Iran from the Safavid Era to the Present*, University of Birjand, Birjand. [In Persian]
- Beqi'i, Gholamhossein. (2005). *An Introduction to Traditional Professions of Mashhad*. Mashhad: Sokhan-Gostar. [In Persian]
- Bahrampour, Farahnaz; Sadri, Manijeh; and Shohratifar, Rahim. (2024). "The Critical and Propositional Approach of Journals Published during the Mozaffari Period toward Iran's Economic Conditions and Problems (1313–1324 AH)." *Iranian Economic History Research*, vol. 13, no. 1 (Spring–Summer), pp. 179–206. [In Persian]
- Jamalzadeh, Seyyed Mohammad-Ali. (1997). *Ganj-e Shaygān*. Tehran: Bonyād-e Mowqūfāt-e Dr. Mahmoud Afshar. [In Persian]
- Hassanabadi, Abolfazl. (2002). "Political and Cultural Associations of Khorasan during the Constitutional Era." *Literature and Humanities* (University of Birjand), no. 2 (Spring), pp. 27–54. [In Persian]

- Khorasan in the Documents of Amin al-Zarb (1282–1351 AH). (2011). Compiled by Narges Pedram and Mojdeh Mahdavi. Tehran: Sorayya. [In Persian]
- Dalmany, Henri René. (1956). *Travelogue: From Khorasan to Bakhtiari*, trans. Faravashi. Tehran: Amir Kabir & Ibn Sina. [In Persian]
- Rabiei Roodsari, Manijeh. (1996). “The Movement to Boycott Foreign Goods in Modern Iranian History.” *Islamic Studies*, vol. 11, nos. 1–2 (Spring–Summer), pp. 91–101. [In Persian]
- Zeyn al-‘Abedin Mirza Qajar. (2003). *Nufūs-e Arz-e Aghdas, or The People of Old Mashhad*. Edited by Mehdi Seyyedi. Mashhad: Mehban. [In Persian]
- Travelogue of an Isfahani. (2018). *Five Travelogues of Khorasan by Journalists of the Qajar and Pahlavi Eras (Edmond Adenvan, An Isfahani, Hossein Shajareh, Hasan Hallāj, Asadollah Rahgozar, 1880–1953)*. Edited by Seyyed Mehdi Seyyed Qotbi. Mashhad: Nasim-e Aftab. [In Persian]
- Shams, Mehri. (1993). “A Report on the Tax Situation of Khorasan in 1239 AH with Emphasis on Guild Taxes.” *Ganjineh-ye Asnād*, vol. 3, nos. 2–3 (Summer–Fall). [In Persian]
- Issawi, Charles. (1983). *The Economic History of Iran*. Translated by Ya‘qub Azhang. Tehran: Nashr-e Gostar. [In Persian]
- The Collapse of the Qajars and the Rise of the Pahlavis: Reports of the British Consulates. (2008). Translated by Gholamhossein Mirza-Saleh. Tehran: Negah-e Mo‘āser. [In Persian]
- Fashahi, Mohammad Reza. (1981). *The Formation of Capitalism in Iran*. Tehran: Gutenberg. [In Persian]
- Lafont, H. Rabino, H. L. (1993). *The Sericulture (Silk) Industry in Iran*. Translated by Jafar Khamami-Zadeh. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research. [In Persian]
- Mohammad-Yusef Herati. (2009). *The Reports of Yusef Khan Herati*. Edited by Ali Najafzadeh. Mashhad: Research Center of the Mashhad City Council. [In Persian]
- Najafzadeh, Ali and Qasabi Gazkoh, Jalil. (2024). *The Economic History of Mashhad from the Naseri Era to the Islamic Revolution*. Mashhad: Boy-e Shahr-e Behesht. [In Persian]
- Najafzadeh, Ali. (2025). “The Question of Supporting National Goods in Mashhad in the Early Pahlavi Period, with Emphasis on the Ideas of Haj Gholam-Ali Askuyi.” In *Proceedings of the International Conference on East-Iranian Iranian Studies*, University of Birjand, May 22–23. [In Persian]
- Najafinejad, Saeed. (2023). “The Causes and Nature of the Clerics’ Support for Iranian Products in the Qajar Era.” *Islamic History Studies*, vol. 3, no. 5 (Spring–Summer), pp. 107–126. [In Persian]
- Wynne, Anthony. (2004). *Iran in the Great Game*. Translated by Houshang Mahdavi. Tehran: Peykan. [In Persian]

press

- Agahe, Issues 10, Year 5(1297).
- Adab, Issues 6, Year 1(1318).

193 Abstract

Adab, Issues 8, Year 1(1318).
Adab, Issues 11, Year 1(1318).
Adab, Issues 18, Year 1(1319).
Adab, Issues 28, Year 1(1319).
Adab, Issues 29, Year 1(1319).
Adab, Issues 37, Year 1(1319).
Adab, Issues 48, Year 1(1319).
Adab, Issues 14, Year 2(1319).
Adab, Issues 34, Year 2(1320).
Besharat, Issues 2, Year 1(1324).
Besharat, Issues 14, Year 1(1325).
Bahar, Issues 45, Year 2(1337).
Bahar, Issues 6, Year 6(1341).
Hablolmaten, Issues 31, Year 3(1314).
Hablolmaten, Issues 7, Year 8(1318).
Hablolmaten, Issues 14, Year 44(1325).
Hablolmaten, Issues 3, Year 15(1325).
Parvareh, Issues 13, Year 1(1318).
Soraya, Issues 2, Year 3(1318).
Roznameh dolat eleyh, Issues 472, (1277).
Khorasan, Issues 15, Year 1(1327).
Khorasan, Issues 373, (1341).
Khorshed, Issues 11, (1325).
Khorshed, Issues 13, (1325).
Khorshed, Issues 142, (1326).
Dabestan, Issues 9, Year 1 (1302).
Rad, Issues 136, Year 9 (1326).
Rad, Issues 4 ,Year 10(1337).
Fekr Azad, Issues 3 ,Year 1(1301).
Fekr Azad, Issues 14 ,Year 1(1337).
Fekr Azad, Issues 20,Year 1(1337).
Fekr Azad, Issues 22 ,Year 1(1301).
Fekr Azad, Issues 33 ,Year 1(1341).
Fekr Azad, Issues 74 ,Year 1(1341).

Fekr Azad, Issues 77 ,Year 1(1341).

Fekr Azad, Issues 140 ,Year 2(1337).

Majles, Issues 26 ,Year 1(1325).

Majles, Issues 112 ,Year 1(1325).

Mehr Monir, Issue 3,(1302).

Mehr Monir, Issue 29 (1302).

Mehr Monir, Issue 32(1302).

Nedaye vatan, Issue 12, Year 2.

Nowbahar, Issue 22, Year 1 (1329)

Nowbahar, Issue 9, Year 2 (1329)

Documents

National Archives Organization, documents 240-3830/14, 240-3830/ 6

Documents Center of the Astan Quds, 4339

Ministry of Foreign Affairs Documentation Center, 1306, cartons 59, folders 1

ترویج امتعه و منسوجات وطنی در مشهد اواخر دوره قاجار (۱۳۴۳-۱۳۱۳ قمری): از ایده تا عمل

علی نجف‌زاده*

چکیده

از اواسط دوره قاجار منسوجات ایرانی در رقابت با قماش فرنگی به چالش کشیده شد و محصولات وطنی جای خود را به منسوجات فرنگی دادند. حمایت از کالای وطنی یکی از راهکارها برای بقای تولید ملی بود. این مساله به شکل ایده و سپس عملی با تشکیل شرکت‌ها و انجمن‌های مختلف با هدف ترویج منسوجات داخلی در مشهد مطرح شد. درباره حمایت از کالای وطنی در مشهد تاکنون پژوهشی صورت نگرفته و اقدامات و رویکرد حمایت از کالای وطنی و نتایج به دست آمده و علل ناکامی آن مشخص نشده است. هدف این پژوهش نشان دادن افکار و اقدامات عملی در زمینه حمایت از کالاهای وطنی در مشهد از زمان مظفرالدین شاه تا اواخر دوره قاجار است. تا به این سوالات که ایده ترویج امتعه وطنی در حوزه منسوجات از چه زمانی شروع شد و عوامل موثر بر این ایده چه بود و چه اقدامات عملی در این زمینه صورت گرفت و این ایده در عمل چقدر موفق بود؟ این پژوهش به روش مطالعه کتابخانه‌ای و براساس اسناد و مطبوعات انجام گرفت و یافته‌های پژوهش نشان داد ایده حمایت از کالاهای وطنی در مشهد تحت تاثیر فعالیت شرکت اسلامیة اصفهان، انتشار کتاب لباس التقوی، سخنرانی‌های حاجی سید محمدآقا و تبلیغات روزنامه ادب از حدود سال ۱۳۱۷ و ۱۳۱۸ ق. شروع شد و با انقلاب مشروطه در انجمن اثنی عشری، انجمن سعادت، انجمن خیریه اتفاقیه و توسط

* استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران (نویسنده مسئول)،
anajaf@birjand.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۲

شعرايي چون ميرزا اسماعيل محمود متخلص به نساچ مورد توجه قرار گرفت. و روزنامه فکر آزاد و فتواي ميرزا رضاي دامغاني بر آن اثر گذاشتند، ولي با عدم مشاركت عمومي و تاجار در سرمايه گذاري، عدم مدرن سازي صنايع نساچي و قانون انحصار توليد اين تفكر به صورت عملي درنيامد و به نتيجه درخشاني نرسيد.

كليدواژه ها: منسوجات وطني. تجارت خارجي. مشهد، اواخر دوره قاجار.

۱. مقدمه

وضعيت اقتصادي هر جامعه اي متأثر از توليد، تجارت و مصرف کالا است و اين چرخه پويا و در حال تغيير با توجه به شرايط اقتصادي و فرهنگي جامعه مي تواند فراز و نشيب هايي داشته باشد. هرچه ابتدای اين چرخه يعني توليد قوي تر باشد نشانگر جامعه اي توليدکننده و توام با رفاه اقتصادي و هرچه انتهای چرخه يعني مصرف بدون توليد فعال تر باشد نشانگر مصرف گرایی و وابستگي اقتصادي و واردات است. وضعيت تجارت خارجي ايران تا پايان دوره صفويه بيشتر متكي به محصولات داخلي و صادرات ابريشم بود ولي مقارن با دوره قاجار كه توليدات صنعتي در اروپا افزايش يافت و بخشي از اين محصولات از جمله منسوجات از طريق صادرات با عوارض گمركي كم وارد ايران شد، شرايط تغيير كرد. به تدريج منسوجات انگليسي و روسي در بازار ايران عرصه را بر توليدكنندگان داخلي تنگ كردند و هزينه سنگين و حجم كم توليدات سستي مانع از رقابت توليدكنندگان داخلي با منسوجات فرنگي شد و به تدريج كالاهاي ارزان قيمت اروپايي جای توليدات سستي را در ايران گرفت.

منسوجات يكي از كالاهاي مورد نياز جامعه ايران بود كه تا اواسط دوره قاجار توليدكنندگان داخلي آن را تامين و گاه بخشي از اين محصولات را صادر مي كردند ولي از دوره ناصرالدين شاه شرايط نابرابري در اين زمينه ايجاد شد و به سوي ترازى منفي رفت. از زمان مظفرالدين شاه تاجار و علما نسبت به اين مساله چاره انديشي كردند و براي آگاه سازي جامعه نسبت به كالاي وطني و مصرف منسوجات داخلي تلاش كردند. اين تلاش ها از طريق تشكيل شركت هايي چون اسلاميه اصفهان و سخنراني و نگارش كتاب انجام گرفت و مشهد نيز يكي از كانون هاي تبليغ ترويج امتعه و منسوجات وطني بود و تاجار و علما علاوه بر حمايت از ايده ترويج کالا و منسوجات وطني در عمل نيز اقداماتي انجام دادند. حوزه زماني اين پژوهش از زمان مظفرالدين شاه تا پايان دوره قاجار (۱۳۴۳-)

ترویج امتعه و منسوجات وطنی در مشهد اواخر دوره ... (علی نجف‌زاده) ۱۹۷

۱۳۱۳ق.) و حوزه مکانی آن مشهد است و پژوهش حاضر با هدف پاسخ به پرسش های زیر انجام می‌شود

ایده ترویج امتعه وطنی در حوزه منسوجات در مشهد دوره قاجار از چه زمانی شروع شد؟

ایده ترویج امتعه وطنی در مشهد تحت تاثیر چه عواملی و توسط چه کسانی مطرح شد؟

چه اقدامات عملی برای ترویج کالاها و منسوجات وطنی در مشهد صورت گرفت؟

ایده حمایت و ترویج منسوجات وطنی در مشهد چقدر موفق بود؟

۲. پیشینه پژوهش

مساله حمایت از کالاهای وطنی در دوره قاجار حائز اهمیت بود، زیرا با تداوم رابطه تجاری ایران با روسیه و اروپا و ورود کالاهایی چون منسوجات به تدریج عرصه بر تولید و فروش این‌گونه کالاها تنگ شد و به بحرانی اقتصادی و اجتماعی تبدیل گردید. تاکنون پژوهش هایی درباره حمایت از کالای وطنی در ایران انجام گرفته است که به برخی از آنها اشاره می‌شود. نجف زاده (۱۴۰۴) در مقاله «مساله حمایت از کالای وطنی در مشهد اوایل دوره پهلوی با تکیه بر عقاید حاج غلامعلی اسکوئی» موضوع حمایت از کالاهای وطنی از جمله منسوجات را در مشهد اوایل دوره پهلوی بررسی کرده و به وضعیت این فکر و اندیشه در اواخر دوره قاجار به طور تخصصی پرداخته و محور بحث این مقاله اوایل دوره پهلوی بوده است. الهی زاده (۱۴۰۳) نیز در مقاله «علمای شیعه و اقتصاد ملی در عهد قاجار؛ مطالعه موردی کتاب لباس التقوی» به بررسی علل تاسیس شرکت اسلامی اصفهان و واکنش‌های داخلی و خارجی به آن و سپس نگارش کتاب *لباس التقوی* پرداخته و با اینکه به محتوای کتاب اشاره کرده ولی به انعکاس آن در مشهد پرداخته است. بهرامپور و همکارانش (۱۴۰۳)، در مقاله «رویکرد انتقادی و پیشنهادی نشریات دوره مظفری نسبت به وضعیت و مشکلات اقتصادی ایران (۱۳۱۳-۱۳۲۴ه.ق.)» وضعیت اقتصادی ایران در سه حوزه زراعت، تجارت و صنعتی را در دوره ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه با تکیه بر مطبوعات مورد بررسی قرار داده و با تکیه بر روزنامه‌هایی چون *ثریا*، *تربیت*، *چهره‌نما*، و *جبل‌المتین* ریشه ضعف و مشکلات تجارت ایران را بیان نموده ولی به منطقه جغرافیایی خاصی چون

خراسان و مشهد توجه نکرده‌اند. آریانفر و همکارانش (۱۴۰۲) در مقاله «چالش نساجی سنتی ایران در دوره قاجار با تحولات صنعتی اروپا (۱۲۱۱-۱۳۴۴ق)»، وضعیت مناسب تولید منسوجات در ایران اوایل دوره قاجار را بررسی و سپس روند زوال نساجی داخلی و جایگزینی منسوجات خارجی در بازار ایران را تشریح کرده و به کاهش نیروی کار و برخی واکنش‌های علما اشاره کرده‌اند ولی تمام ایران مورد نظر نویسندگان بوده و به وضعیت شهر مشهد نپرداخته‌اند. نجفی نژاد (۱۴۰۲) نیز در مقاله «چرایی و چگونگی حمایت علما از تولیدات ایرانی در عصر قاجار» استفاده از تولیدات داخلی را براساس تاکیدها و آموزه‌های دینی و از منظر وابستگی اقتصادی و حمایت از تولید داخلی مورد توجه قرار داد و عملکرد علما را براساس تعالیم مذهبی، هدف ضد استعماری، ایرانی‌گرایی دانسته و حمایت عملی علما را در ماجراهای تحریم تنباکو و حتی قبل از آن در دوره فتحعلی شاه، مخالفت با فرنگی مآبی و در قالب سخنرانی‌هایی مثل سید جمال‌الدین واعظ اصفهانی و کتاب‌هایی چون هدایه الطالبین، رساله لباس تقوی، رساله جهادیه محمدکریم خان کرمانی و صدور فتوای نورالله اصفهانی و آخوند خراسانی و تأسیس شرکت اسلامی و اثرات آن بررسی کرده‌است و اشاره ای به وضعیت مشهد نداشته‌است. ابوطالبی (۱۳۹۲) نیز در مقاله «نقش علمای شیعه در حمایت از تولید ملی و کار و سرمایه ایرانی در دوره قاجار» مواردی از حمایت علمای شیعه از تولید داخلی از جمله شرکت اسلامی اصفهان را تشریح و به نتایجی چون استقبال عمومی و به خطر انداختن منافع استعمار و فتوای علما در ترویج کالای داخلی اشاره کرده‌است و جایگاه مشهد در این زمینه مورد نظرش نبوده‌است. ربیعی رودسری (۱۳۷۵)، نیز در مقاله «جنبش تحریم امتعه خارجی در تاریخ معاصر»، به سابقه تحریم کالاهای خارجی در دوره قاجار پرداخته که توسط میرزای شیرازی، سید احمد موسوی کاشانی، شیخ نورالله ثقه الاسلام و حاج میرزا حسین نوری مطرح شد ولی به سابقه این تحریم‌ها در مشهد اشاره نکرده‌است. این پژوهش‌ها اگرچه به مساله حمایت از کالاهای وطنی در دوره قاجار به عنوان یک مبحث مهم اقتصادی پرداخته‌اند ولی حوزه زمانی و مکانی آنها مشهد اواخر دوره قاجار نبوده‌است. از این‌رو در مقاله حاضر مساله ترویج کالای وطنی و منسوجات در ابعاد گوناگون از ایده تا عمل در مشهد مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۳. روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع پژوهش‌های تاریخی است که براساس مطالعات کتابخانه‌ای و با تکیه بر منابع، مطبوعات و اسناد دوره قاجار انجام گرفته است. داده‌های پژوهش پس از گردآوری و طبقه‌بندی به شیوه توصیفی-تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته تا ابعاد ایده حمایت از کالاهای وطنی و شیوه عمل به آن در مشهد اواخر دوره قاجار مشخص شود.

۴. وضعیت تولید منسوجات در مشهد

برای درک اهمیت مساله ترویج کالاهای وطنی باید ابتدا وضعیت تولید منسوجات در مشهد و خراسان را مورد توجه قرار داد. از این‌رو بررسی فراز و نشیب جایگزینی منسوجات فرنگی به جای تولیدات داخلی و چالش‌های بافندگان داخلی ضرورت دارد. منسوجات یکی از مهمترین نیازهای انسانی است که تولید، تجارت و مصرف آن جایگاه مهمی در اقتصاد دارد. مشهد از دوره صفویه در زمینه منسوجات پیشرفت زیادی داشت و محصولانش در حوزه نساجی شاخص بود. به طوری که انواع پارچه‌های با کیفیت خوب در این شهر تولید و صادر می‌شد. تافته پارچه‌ای بود با اشکال متنوع یک‌رنگ و ساده، نقشه‌دار، راه‌راه، هزارراه، خانه شطرنجی و غیره بافته می‌شد. لنگ یکی دیگر از پارچه بافت مشهد بود که در حمام از آن استفاده می‌کردند. در مشهد پارچه‌های ابریشمی حریر هم بافته می‌شد (لافون و رابینو، ۱۳۷۲: ۱۳۶-۱۳۹). بنا به نوشته فریزر در اوایل دوره قاجار، مخمل مشهد یکی از کالاهای مهم این شهر بود که به خوبی شهرت داشت. جنسی که از بهترین مخمل‌های ایران بود. پارچه‌های ابریشمی و پنبه‌ای نیز در این شهر بافته می‌شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۲: ۳۳/۲-۳۲).

شعربافی یکی از اصناف مهم و موثر مشهد در دوره قاجار بود. شعرباف با ابریشم کار می‌کرد و تولیدات عمده شعرباف‌ها چادرشب، رختخواب، قنایز، دستمال ابریشمی بود (بقیعی، ۱۳۸۴: ۱۵۹). بنا به عریضه شعربافان مشهد آنها از قدیم‌الزمان دارای ثروت و تمکن و از حیث بضاعت و استطاعت معروف بودند و افراد آن در کمال فراغت بال در رفاه بودند و صنعت و حرفه آنان در داخل و خارجه رایج بود. چنانچه بر سایر اصناف رجحان، مزیت و برتری داشتند (سازمان اسناد ملی، ۱۴/۳۸۳۰-۲۴۰). گزارش آماری سال ۱۲۹۵ ق. موید این است که شعربافان با ۲۴۸ نفر دومین رتبه را از لحاظ کثرت مشاغل در مشهد داشتند و بیشتر آنها در محلات سرشور، عیدگاه، سراب، پایین خیابان، بالاخیابان و نوغان

ساکن بودند (زین العابدین میرزای قاجار، ۱۳۸۲: ۳۴). از اواسط دوره ناصرالدین شاه و با ورود کالای فرنگی شرایط منسوجات داخلی و بافندگان آن تغییر کرد. قوتشان به ضعف و فقر مبدل شد. به طوری که از پرداخت مالیات عاجز شدند. میرزا عبدالوهاب خان آصف‌الدوله در زمان ایالت خود ممیز و مصدق تعیین کرد و از روی دقت و تحقیق به کارخانجات و دستگاه شعراب‌ها رسیدگی و تحقیق کرد. او دید حق با این صنف ضعیف است. لذا سالی ۵۰۰ تومان تخفیف مالیاتی برایشان از دولت گرفت (سازمان اسناد ملی: ۲۴۰-۳۸۳۰/۱۴).

مهمترین رقیب منسوجات وطنی در مشهد قماش فرنگی بود که از اوایل دوره ناصرالدین شاه پایش به بازار مشهد باز شد. گزارشی از ۱۹ صفر ۱۲۷۷ ش. نشان می‌دهد یک بار قماش فرنگی متعلق به سید تاجری وارد مشهد شد (روزنامه دولت علیه: شماره ۴۷۲). پس از آن هر روز واردات و مصرف کالای فرنگی افزایش یافت و به تهدیدی برای منسوجات مشهد تبدیل شد. ایران برای قرون متمادی تولیدات صنایع دستی از قبیل منسوجات را برای قفقاز و آسیای مرکزی تهیه می‌کرد و این روند تا سال ۱۲۹۷ ق. ادامه یافت ولی پس از آن به دلیل افزایش تعرفه‌های گمرکی روسیه و گسترش سریع صنایع روسیه این صادرات کاهش چشمگیری یافت و از سال ۱۳۰۷ ق. کالاهای تولید روسی به ویژه منسوجات جای کالاهای ایرانی را گرفت (عیسوی، ۱۳۶۲: ۴۶۷). از سوی دیگر محصولات مشابه روسی و انگلیسی در بازار خراسان رواج یافت. در سال ۱۳۰۷ ق. چیت انگلیسی و روسی به قیمت مشابهی در بازار خراسان به فروش می‌رسیدند. روس‌ها با وارد کردن مقدار زیادی چیت که با بهره کمی به فروش می‌رساندند، سعی کردند کالاهای انگلیسی را از میدان خارج کنند. ماهوت انگلیسی نیز بر همه نوع ماهوت‌ها ترجیح داشت (همان: ۱۸۹). طبق گزارش کنسول انگلیس در خراسان تجارت انگلیس در این ایالت از ابتدای سال ۱۸۹۵-۱۸۹۶ م. کاهش یافت و در مقابل امتعه و اقمشه تجارتنی روس در حال افزایش بود و دولت روس تجار خود را انعام می‌داد و تشویق می‌کرد که دایره تجارت خود را توسعه دهند (حب‌المتین: شماره ۳۱، سال ۳).

با وجود شروع رقابت سخت تا انقلاب مشروطه هنوز صنعت نساجی مشهد رونقی داشت. بنا به نوشته هنری دالمانی نساخان مشهدی پارچه‌های مطلوبی می‌یافتند که بیشتر به نواحی ماوراءخزر صادر می‌کردند. در مشهد تقریباً ۲۰۰ دستگاه برای بافت پارچه‌های ابریشمی وجود داشت. پارچه‌های پشمی بافت مشهد نیز دو نوع بود: ۱- پارچه‌های

ترویج امتعه و منسوجات وطنی در مشهد اواخر دوره ... (علی نجف‌زاده) ۲۰۱

هفت‌رنگ که با موی بز یا پشم میش بافته می‌شد، ۲- پارچه‌های اسلامبولی که بیشتر برای مصرف لباس به اسلامبول صادر می‌شد. رنگ پارچه‌های اسلامبولی تقریباً مطابق سلیقه اروپائیان بود (دالمانی، ۱۳۳۵: ۶۴۰).

مالیات یکی از مشکلات تولید در مشهد بود. شاید به همین جماعت شرع‌باف‌ها و ایجیه‌باف‌های مشهد نسبت به تحولات سیاسی فعال شدند و در ربیع‌الثانی ۱۳۲۵ق. تقاضا کردند هفته‌ای یک روز از ارباب صنعت به انجمن ایالتی دعوت شوند تا درباره پیشرفت و ترقی صنایع و رواج منسوجات داخلی گفتگو کنند و به مالیات اصناف به دقت رسیدگی شود تا به فقرا تعدی نشود (خورشید، شماره ۱۳: ۵). به خاطر مشکل مالیات تعداد شرع‌باف‌ها در حال کاهش بودند. مالیات آنها در سال ۱۳۲۵ق.، ۲۶۹۹ تومان و ۵۶۰۰ دینار بود. آنان این مالیات را برای هر دستگاه ابریشم‌بافی ۶ هزار دینار و هر دستگاه نخ‌بافی ۳ هزار دینار بین خودشان تقسیم کردند. اگر دستگاه زیاده‌تر می‌شد مالیاتشان به همان نسبت کاهش می‌یافت. تحمیل مالیات بر شرع‌باف‌ها در سال ۱۳۲۵ق. به دو جهت زیاد بود: اول بخاطر کم بضاعتی آنها که سرمایه‌داران عمده‌شان بیشتر از ۵۰۰ تومان سرمایه نداشتند. دوم اینکه باید اینها تشویق به کار می‌شدند تا تعدادشان زیاد شود و ملت را با ارزانی منسوجات وطن وادار به پوشیدن نمایند تا به این وسیله محتاج همسایگان نشوند. در این زمان ۴۰۰۰ دستگاه شرع‌بافی در مشهد دایر بود و گرفتن بیش از ۳۰۰۰ دینار در سال از هر دستگاه جایز نبود (شمس، ۱۳۷۲: ۶۰).

در سال‌های بعد از مشروطه تعداد دستگاه‌های نساجی کاهش چشمگیری یافت. طبق تحقیق پیشکار مالیه خراسان، به خاطر رواج امتعه خارجه طی چند سال صنف شرع‌باف مشهد تضعیف شد و دستگاه‌های نساجی از ۱۵۰۰ به ۵۰۰ دستگاه کاهش یافت که در حال رکود بود و اگر دولت می‌خواست ۲۵۰۰ تومان از این تعداد دستگاه مالیات بگیرد احتمال داشت اغلب آنها ترک کسب کنند (سازمان اسناد ملی: ۳۸۳۰/۶-۲۴۰). به همین جهت جماعت شرع‌باف مشهد در سال ۱۳۲۹ق. طی عریضه‌ای درخواست کردند ۵۰۰ تومان از این مبلغ تخفیف داده شود. فعالیت شرع‌باف‌های مشهد به چهار علت دچار رکود شده بود: اول سنگینی مالیات که هر یک از حکام و مباشرین طی چند سال اضافه کرده بودند. دوم کثرت و وفور قماش فرنگی و روس که از ۴۰ سال قبل افزایش یافت و برخلاف سابق که اجناس حریر ایران در تمامی بلاد داخله و خارجه مطلوب و مرغوب بود حالا به کلی متروک و منسوخ شده بود. حتی وقتی یک مسلمان تبعه خارجی سوغات کلی و جزئی

می‌برد، دو برابر از او گمرک می‌گرفتند. ثالثاً صادرات ابریشم به خارج که دست تولیدکنندگان داخل از آن کوتاه بود. چهارم ورود جنس شعرفاف کاشان و یزد به خراسان که مالیات نداشتند و قیمت اجناس شان ارزان تمام می‌شد. در سال ۱۳۲۹ق. تعداد دستگاه‌های شعرافی مشهد به یک سوم کاهش یافته بود. در گذشته در تمام کارخانجات ۱۲۰ دستگاه چادر ابریشمی بافته می‌شد که به مصرف تمام شهرهای ایران و مسلمین خارجه می‌رسید در حالیکه در این زمان چادر فاق و پارچه‌های فرنگی تمام آنها را منسوخ کرده بود و بدین ترتیب پیش‌بینی می‌شد تا دو سه سال دیگر شعرافی خراسان به کلی از میان برود (سازمان اسناد ملی: ۱۴/۳۸۳۰-۲۴۰). یکی از علل این خسارت واردات بی‌رویه قماش فرنگی در اواخر دوره قاجار بود که صنعت نساجی ایران را به نابودی کشاند. تعداد دستگاه‌های نساجی مشهد که در اوایل قرن نوزدهم ۱۲۰۰ دستگاه ثبت شده بود در سال ۱۳۰۷ق. به ۶۵۰ دستگاه و سپس در سال ۱۳۳۴ق. به ۱۵۰ دستگاه کاهش یافت (فشاهی، ۱۳۶۰: ۲۱۸).

مقایسه تطبیقی دوره سیزده ساله از ۱۹۰۱م. تا ۱۹۱۳م. از واردات منسوجات مختلف از هندوستان و روسیه به خراسان و سیستان نشان می‌دهد واردات از روسیه خیلی بیشتر و حداقل بیش از ده برابر هندوستان بوده است که شامل کالاهای پنبه‌ای، ابریشمی، پشمی و سایر اجناس می‌شد.

جدول واردات خراسان و سیستان از هند جاده نوشکی طول سال ۱۹۰۱-۲م.

جنس	ارزش به استرلینگ	ارزش به تومان
کالاهای پنبه‌ای سفید شده و سفید نشده	۱۵۳	۷۶۶
دیگر کالاهای پنبه‌ای	۴۲۷۴	۲۱۳۷۱
کالاهای پشمی	۲۰۶	۱۰۲۸
کالاهای ابریشمی	۱۵۵	۷۷۴
پنبه	۲	۱۱
دیگر جنس‌ها	۱	۳

ترویج امتعه و منسوجات وطنی در مشهد اواخر دوره ... (علی نجف‌زاده) ۲۰۳

جدول واردات از روسیه با خراسان در طول سال ۱۹۰۱-۲م.

جنس	ارزش به استرلینگ	ارزش به تومان
کالاهای پنبه‌ای سفید شده و سفید نشده	۳۲۶۴	۱۶۳۱۹
دیگر کالاهای پنبه‌ای	۱۱۲۵۳۵	۵۶۲۶۷۷
کالاهای پشمی	۲۴۸۸	۱۲۴۴۳
کالاهای ابریشمی	۱۹۸۹۲	۳۹۷۸
دیگر جنس‌ها	۲۶۰۰	۱۳۰۰۰

(Diplomatic and consular reports Persia report for the year 1901002 on the trade of khorassan and sistān, 1902: 11-12)

سیزده سال پس از این آمار همچنانکه گزارش کلی مدعی کساد تولید منسوجات در ایران و خراسان هستند آمارهای گمرکی از واردات روسیه و هندوستان نیز نشان می‌دهد واردات منسوجات به طرز قابل توجهی افزایش یافته است.

جدول واردات خراسان و سیستان از هند جاده نوشکی

طی ۲۱ مارس ۱۹۱۲ تا ۲۰ مارس ۱۹۱۳

جنس	وزن به پوند	ارزش به استرلینگ
نخ پنبه	۵۷۸۴۷۴	۲۰۵۳۲
پنبه	۶۲۴۸۵۸	۵۴۶۰۳
کتان	۶۶۸۲	۲۱۱
ابریشم	۱۶۹	۱۴۶
مخلوط ابریشم و پنبه	۱۶۹	۱۳۱
پشمی	۱۶۹۰	۴۵۵
مخلوط با پنبه	۵۰۷	۱۱۴
دیگر جنس‌ها	۱۵۴	۱۳۶۵

۲۰۴ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

جدول واردات از روسیه به خراسان و سیستان طی ۲۱ مارس ۱۹۱۲ تا ۲۰ مارس ۱۹۱۳

جنس	وزن به پوند	ارزش به استرلینگ
پنبه	۶۷۵۱۹۴	۵۷۸۹۲
کتان	۲۰۶۱۴۷	۷۲۸۰
ابریشم	۴۶۶۷	۲۴۹۰
بافت پنبه	۵۸۱۰۹۳۵	۶۲۳۱۰۰
---کتان و..	۴۲۳۶۳۱	۱۵۹۴۴
---ابریشم	۴۹۵۳	۴۸۵۵
ابریشم مخلوط با پنبه	۳۴۴۶۳	۱۲۹۳۴
مخمل و ...	۶۶۸۱۰	۱۳۷۸۸
پشم مخلوط با پنبه	۷۲۵۶۶	۱۳۲۶۴
دیگر اجناس	۳۳۷۳۶۳	۱۷۱۷۵

(Diplomatic and consular reports Persia, report for the year 1912-13 on the trade of Khorasan, 1918:11-13)

نکته قابل توجه در این گزارش‌ها این است که تا زمان جنگ جهانی اول بیشتر منسوجات وارداتی به خراسان و سیستان از روسیه بود و این روند تا انقلاب روسیه ادامه یافت. سپس با قطع ارتباط تجاری با روسیه وابستگی به منسوجات انگلیسی بیشتر شد که بدان اشاره می‌شود.

۵. شکل‌گیری اندیشه ترویج امتعه وطنی

ورود منسوجات فرنگی به بازار خراسان در زمان ناصرالدین شاه توانست بازار داخلی را اشباع و تولید را با مشکل مواجه کند. از این‌رو از زمان مظفرالدین شاه مساله کالای وطنی مورد توجه قرار گرفت. تاسیس شرکت اسلامیه اصفهان جایگاه مهمی در شروع این جریان ملی داشت. ولی در مشهد این مساله با شرکت جعفریه آغاز شد. حاجی سید محمدآقا یا حاجی سید محمد یزدی که چند سالی در تبریز بود و از سال ۱۳۱۷ق. به ارض اقدس مهاجرت کرد و همطراز با آقا نجفی در اصفهان بود، طی یک سال اقامتش در مشهد نقش مهمی در ترویج امتعه وطنی ایفاء کرد. او علاوه بر مراتب علمی در ، بلاغت، تسلسل کلام

و تاثیر نفس در منبر شخص اول بود. به ویژه در رمضان سال ۱۳۱۷ق. همه روزه در یکی از شبستان‌های مسجد گوهرشاد منبر می‌رفت و جمعیت زیادی اطرافش جمع می‌شدند. طبق گزارش محمدیوسف هراتی در ۲۱ رمضان ۱۳۱۷ق. «عنوان نطق او همان حرف‌ها است خدا عاقبتش را بخیر فرماید» (محمد یوسف هراتی، ۱۳۸۸: ۳۱). اگرچه محمدیوسف هراتی به جزئیات این حرف‌ها اشاره نکرده ولی بنا به گزارش یک سیاح اصفهانی از مشهد، بخشی از حرف‌هایش به ترویج کالای وطنی مربوط می‌شد. سبک منبر حاجی سید محمد یزدی اینگونه بود که علاوه بر مسائل حکمی، کلامی و اصول عقاید یک ساعت راجع به مصالح عامه از قبیل تشویق به انسانیت، تمدن، افتتاح حکیم خانه عمومی و تاسیس شرکت سخن می‌گفت و نهایت سعی را بر تاسیس شرکتی موسوم به جعفریه به عنوان اقتدا به آقایان اصفهان داشت و درباره افتتاح کارخانجات و میل به تمدن عموم سخن می‌گفت. بنا به روایت سیاح اصفهانی عموم مردم این شهر شهیر در خواب بودند و هیچ اینگونه کلمات به گوششان نخورده بود. حالا از خواب بیدار شده و مجلس و محفلی نبود که از همین قبیل صحبت‌ها در میان نباشد و یکدیگر را مذمت و ملامت می‌کردند که چرا تا این دم در غفلت بوده‌اند (سفرنامه یک اصفهانی، ۱۳۹۷: ۱۴۹). تاثیر سخنان حاجی سیدآقا در عمل مشخص نشده است و رویکرد مثبت برخی روشنفکران در همسویی با شرکت اسلامی را باید از اثرات آن دانست.

دومین واکنش در حمایت از کالای وطنی و منسوجات از سوی میرزا محمدصادق ادیب‌الممالک فراهانی، مدیر روزنامه ادب، درباره شرکت اسلامی اصفهان و محصولاتش ابراز شد که شعری مفصل در ستایش آن شرکت سرود و آن‌را در شماره ۶ روزنامه ادب مورخ ۹ شوال ۱۳۱۸ق. منتشر کرد. او سلام و درود بر اهالی اصفهان، آب زنده‌رود و کارخانه شرکت اسلامی فرستاد و از جامه مقدس شرکت و غیرت حب وطن یاد کرد که سوداگران کشور از تجارت آن سود می‌بردند. شاعر از حامیان شرعی آن تقدیر و ضرورت تولید محصولات داخلی را به شعر چنین بیان کرد:

تا کی ز داغ کودک دانش در اوفتد	در خاندان ثروت ما بانک رود دود
تاکی ز نار غفلت و پندار بر شود	از دودمان غیرت ما بر سپهر دود
تاکی ز آه دل چو سمندر در آتشم	و از شک هر دو دیده چوماهی در آب رود
تا کی بدست ملت ترسا همی زنیم	اسلام را بجامه دین وصله جهود

شاعر سپس به کیفیت منسوجات شرکت اسلامی اشاره کرد و آنرا پرچم احمدی خواند و مصرف آنرا تبلیغ کرد

این جامه را که پرچم رایات احمدیست	برسرنهید چابک و دربر کنید زود
این جامه هست مایه تقوی که کردگار	اندر کلاه خویش بپاکی ورا ستود
این جامه از حریر بهشتی نبرد حق	بالله بود نکوتر بی گفت و بی شنود

شاعر سپس کاربردهای منسوجات شرکت اسلامی را برای پیراهن و عمامه و بیان کرد

پیراهن و عمامه از این دیبه بهتر است	زان کاهنینه سازی برگستوان و خود
بیدار دل کسی است بر من که گاه خواب	در بستری ز شرکت اسلامیان غنود
پوشید هرکه جامه شرکت بروزگار	ایزد دری ز رحمت خود بر رخس گشود
تا دوختم ز شرکت اسلامیان قبا	گفتم پرند دوم خود اندر جهان نبود

(ادب، شماره ۶، سال اول: ۳۱).

واکنش عمومی در مشهد به شرکت اسلامی و محصولاتش کمی متفاوت بود. به نظر می‌رسد در دو سال اول تأسیس هنوز استقبال قابل توجهی از آن نشده بود. یکی از مخاطبان نشریه ادب در نامه انتقادی ۲۳ شوال ۱۳۱۸ ق. از برخورد سرد با این شرکت انتقاد کرد. زیرا نه در آن مشارکت کردند و نه به ترویج آن پرداختند. این منتقد ریشه عدم استقبال از محصولات شرکت اسلامی اصفهان را دو عامل ظاهری و عدم توجه اولیای جامعه بیان کرد. ظاهری و غربزدگی مصرف‌کنندگان یکی از علل مهم بی‌توجهی به این مساله بود. اگر همین پارچه نفیس تولید مملکت که به آن اعتنا نمی‌شد تاجری فرنگی خریداری می‌کرد و به دروغ اسم خارجی بر آن می‌گذاشت و لفظ ذرع را به ارشین تبدیل می‌کرد فوراً صد هزار مشتری برایش پیدا می‌شد و فروشنده منافع کلی از آن می‌برد. بر همین اساس فاستونی اصفهانی که در بازار مشهد وجود داشت، نمی‌خریدند و مشابه روسی آن را با همان ویژگی‌ها می‌خریدند. این منتقد از مقایسه این دو پارچه و رواج پارچه‌های فرنگی اظهار تاسف کرد. عامل دوم از نظر این منتقد فقدان الگوسازی از سوی بزرگان جامعه بود. او پرسیده چرا اهالی غیرتمند مملکت ما لباس‌های خود را محض ترویج از این پارچه‌ها قرار نمی‌دهند؟ چرا در بر و دوش علماء اعلام و امراء غیرتمند گرام ما در پیکر مکرمات مظهر آنها دیده نمی‌شود؟ تا اوسط الناس هم به ایشان تاسی کنند. به نظر او خداوند عالم

ترویج امتعه و منسوجات وطنی در مشهد اواخر دوره ... (علی نجف‌زاده) ۲۰۷

این نفوذ را به علماء ملت و این اقتدار را به بزرگان دولت فقط برای آسایش شخص آنها نداده بلکه برای این داده که در امور عامه و منافع کلی ملت همراهی کنند و پیشوایی نمایند (ادب، شماره ۸، سال اول: ۵۹).

روزنامه ادب در راستای حمایت از کالای وطنی و پشتیبانی از منسوجات داخلی رساله «لباس التقوی» را که توسط سید جمال‌الدین اصفهانی در شیراز نوشته شده بود، با حذف مقدمات آن به چاپ رساند و پیشنهاد داد عموم هموطنان این رساله را به کودکان نورس و اطفال کوچک خود بدهند تا در مکاتیب به جای کتب مرسوم بخوانند (ادب، شماره ۱۱، سال اول: ۸۲). چاپ تلگراف مدیر شرکت اسلامیة اصفهان به اتابک اعظم درباره استفاده لباس قشون از اجناس آنها و درج حساب سال سوم شرکت اسلامیة (ادب، شماره ۱۸، سال اول: ۱۳۹؛ ادب، شماره ۲۸، سال اول: ۲۲۳). ذکر فواید شرکت اسلامیة پرداخت در زمینه صنعت آموختن، غیرت اندوختن، اشتغال، جلوگیری از شرارت، دزدی، تنبلی و... از دیگر موارد بود (ادب، شماره ۲۹، سال اول: ۲۳۰). مدیر روزنامه ادب معتقد بود امروز بر تمام افراد مسلمان واجب است که منسوجات ممکلت خود را اگرچه بد قماش، بدرنگ و بی دوام باشد، خریداری کنند و بر اطفال خود بیوشانند و مصداق حب الوطن را به آنها بیاموزند (ادب، شماره ۳۷، سال اول: ۲۹۴).

حاج غلامرضا رئیس‌التجار پسر ارشد حاج ابوالقاسم ملک‌التجار مهمترین چهره اقتصادی بود که در مشهد به حمایت از شرکت اسلامیة پرداخت. او که مدتی در تهران و مسکو تجارت کرده بود، پیش از مرگ پدرش به مشهد آمد و پس از فوت او در جمادی‌الاول ۱۳۱۸ق. و فراغت از عزاداری با وجود این مصیبت، به خیال ترویج امتعه و اقمشه اسلامیة افتاد و حجره پهلوی (کنار) حجره خودش را به فروش پارچه‌های این شرکت اختصاص داد. غالب مردم نیز با شوق، پارچه ساخت وطن را می‌خریدند. رئیس‌التجار خیال داشت سایر تجار مشهد را به شراکت در شرکت اسلامیة تشویق کند و غالب تجار نیز بی‌میل به این مشارکت نبودند. رئیس‌التجار همچنین قصد داشت برای ترویج منسوجات خراسان از قبیل برک کارخانه‌ای تاسیس کند. او با این هدف زمینی خرید و در حال ساخت کارخانه‌ای بود (پرورش، شماره ۱۳، سال اول؛ خراسان در اسناد امین‌الضرب (سال‌های ۱۲۸۲-۱۳۵۱ق.)، ۱۳۹۰: ۱۷۸). رئیس‌التجار که همراه محمدتقی ملک‌التجار اصفهانی نمایندگان شرکت اسلامیة اصفهان در مشهد بودند (ادب، شماره ۴۸، سال اول: ۳۸۳) ریاست شرکت را در خراسان برعهده داشت و اداره‌ای برای آن دایر کرد. از

کالاهای شرکت را وارد کرد و خیال داشت که دایره شرکت را در خراسان توسعه دهد (حبل‌المتین، شماره ۷، سال ۸).

تبلیغ مصرف کالاهای وطنی یکی از راهکارهای مهم برای تشویق تولیدات داخلی بود. تبلیغ مطبوعاتی می‌توانست این مساله را در جامعه نهادینه کند ولی بهترین راه در این زمینه استفاده عملی توسط نهادهای فرهنگی همچون مدارس بود. مهمترین نمونه در این زمینه لباس دانش‌آموزان مدارس بود که به خوبی در انظار جلوه‌گر می‌شد. در سال ۱۳۱۸ق. که مدرسه همت توسط شیخ محمدعلی مدیر تاسیس شد، لباس شاگردان را تمام یک رنگ و یک شکل و از منسوجات داخلی بافت اصفهان قرار تهیه کرد (ثریا، شماره ۲، سال ۳). تبلیغ کالای وطنی در مشهد توسط روزنامه ادب، اولین روزنامه مشهد در سال ۱۳۱۹ق. شروع شد. این روزنامه نوشت برای ترویج صنایع و تجارت، باید تمام طبقه تجار همیشه درصدد ترویج امتعه مملکت برآیند (ادب، شماره ۱۴، سال ۲: ۱۰۹). ولی مهمتر از تبلیغ عمل به تبلیغات بود. حاج اسدالله و حاج الله‌وردی خامنه موسسان مدرسه معرفت ایده حمایت از کالاهای وطنی را در عمل اجرا کردند. این دو برادران تاجری که پس از مدتی زندگی در روسیه به مشهد مهاجرت کردند و چون با دنیای خارج و تجارت در ارتباط بودند زودتر به اهمیت و جایگاه فرهنگ و در حمایت از کالای وطنی پی بردند. حاج اسدالله خامنه مدرسه معرفت را در سال ۱۳۲۴ق. تاسیس کرد و شعار حمایت از کالای وطنی را در عمل به صورت خانوادگی اجرا و آنرا ترویج کرد. وقتی گزارشگر روزنامه حبل‌المتین در کوچه ارگ مشهد طفلی ده یازده ساله با کلاه امیری از برک در سر و لباس مخصوص مدارس دید به زبان ترکی به رفیقش گفت: با وضع لباس و نشان این طفل گویا شاگرد مدرسه است ولی کلاه برک نیم رنگ که بر سر گذاشته بود از نظر او برخلاف رسم و عادت بود. چون کلاه برک با لباس مدارس معمول نبود. طفلی که سخنان آنان را شنید به زبان ترکی جواب داد: «عمو کلاهم چه عیبی دارد؟ این کلاه با چنین لباس‌هایی که پوشیده‌ام جنس وطنی است و شما هم اگر غیرت ملت‌خواهی داشته باشید باید از این لباس‌ها بپوشید» این گفته معقولانه طفل ده یازده ساله مانند خنجری بر دل شنونده به ظاهر ملی‌گرا زده شد. چون به اعتقاد گزارشگر حبل‌المتین برادران ایرانی هنوز در چهل و پنجاه سالگی بوی ملت‌خواهی را استشمام نکرده بودند و به حقوق وطن‌پرستی پی نبرده بودند. شنونده به اختیار از روی شوق گریه‌اش گرفت. این طفل متمدن میرزا لطف‌الله شاگرد مدرسه معرفت و پسر حاجی الله‌وردی تاجر خامنه، برادر حاجی اسدالله خامنه بود که هر دو از رجال غیور، وطن‌پرست

ترویج امتعه و منسوجات وطنی در مشهد اواخر دوره ... (علی نجف‌زاده) ۲۰۹

و ملت‌خواه بودند. براساس نوشته گزارشگر حبل‌المتین کودکان در این مدرسه مثل یک عالم غیرت، ملیت، حمیت، وطن‌پرستی و فضایل اخلاقی را درک می‌کردند و مذاکرات وطن، ملت، پادشاه و مجلس شورای ملی را ورد زبان ساخته و از عالم اتحاد و وطن‌پرستی دم می‌زدند (حبل‌المتین، شماره ۳، سال ۱۵). روزنامه ندای وطن نیز دو سال بعد از تأسیس مدرسه مظفریه، در ۲۴ محرم ۱۳۲۵ ق. پیشنهاد داد لباس اطفال را از پارچه‌های وطنی تهیه کنند که بعدها اطفال مکتب لباس خارجه را استفاده نکنند (ندای وطن، شماره ۱۲، سال ۲). چون تمرین عملی وطن‌خواهی و استفاده از کالاهای وطنی از کودکی می‌توانست فرهنگ مصرف کالای ایرانی را با زندگی روزمره عجین کند.

۶. تاثیر انقلاب مشروطه بر ترویج امتعه وطنی

انقلاب مشروطه از وقایع مهمی بود که ملی‌گرایی را در تولید و مصرف محصولات وطنی تحت تاثیر قرار داد. برخی از انجمن‌های سیاسی و فرهنگی که بعد از مشروطه در مشهد شکل گرفتند، یکی از اهداف و برنامه‌هایی خود را ترویج امتعه وطنی قرار دادند که نشان می‌دهد این مساله معضل روز جامعه مشهد بوده‌است. نقش تجار در این زمینه مبرهن بود. در مذاکرات انجمن معدلت رضوی در ۲۸ محرم ۱۳۲۵ ق. به این مساله اشاره شد که نظر تجار بر ترویج امتعه داخلی و مسدود نمودن راه رواج امتعه و اقمشه خارجه است که کل امور ایرانیان را معوق و محتاج به خودشان کرده‌است (بشارت، شماره ۱۴، سال اول: ۲). برخی از تجار برای دستیابی به این هدف انجمن‌هایی تشکیل دادند. انجمن اثنی عشریه یکی از انجمن‌ها صاحب نفوذ مشهد، بعد از انجمن ایالتی خراسان بود که در سال ۱۳۲۴ ق. تشکیل شد. یکی از اهداف تشکیل این انجمن طبق تلگرافی که میرزا محمد اسماعیل خرازی در ۱۵ ذی‌قعدة ۱۳۲۵ ق. به مجلس شورای ملی فرستاده، ترویج امتعه وطنی بود. براین اساس ۱۴۴ نفر از اصناف و یک نفر از علما متحد شدند و قصد داشتند جهت ترویج امتعه وطنی شرکتی موسوم به اثنی عشریه تشکیل دهند. آنان پرسیدند در این زمینه اقدام کنند یا منتظر قوانین شرکتی مجلس شورای ملی باشند. آنان همچنین خواستار اجازه چاپ نشان شیروخورشید بر بلیط‌های شرکت سهامی بودند و هر کدام از اعضا بلیط پنج تومانی بانک ملی را خریداری کردند (مرکز اسناد آستان قدس، شماره ۴۳۳۹؛ روزنامه مجلس، شماره ۲۶، سال اول). اعضای فعال این انجمن حاج شیخ علی‌اصغر تهرانیان، شیخ

محمدجواد تهرانیان، متین السلطنه رئیس گمرک، مشهدی علی اصغر عسکرزاده، محمدتقی بهار، شیخ احمد بهار، حاج احتشام کاویان بودند (خراسان، شماره ۳۷۶۳: ۲).

علاوه بر این در سال‌های پس از مشروطه که حس ملی‌گرایی در حال افزایش بود تجار یزدی مقیم مشهد نیز دست به اقدامی عملی زدند و «انجمن خیریه اتفاقیه تجار یزدی» را به وجود آوردند. یکی از اقدامات این انجمن خیریه برای ترویج قماش وطنی و منسوجات ولایتی، تأسیس شرکتی موسوم به انجمن اثنی‌عشری بود که با شرکت اثنی‌عشریه اصناف و تجار مشهد تفاوت داشت. این شرکت نظامنامه‌ای شامل دوازده فصل داشت و هجده هزار تومان برای تأسیس آن جمع‌آوری و ۱۵۰۰ سهم دوازده تومانی فروخته شد. از سهام این شرکت حدود ۱۰ هزار تومان موسسین و سایر تجار خریداری کردند و اعلام شد هر کس طالب شراکت در این تجارت باشد به حاجی عبدالخالق یزدی مراجعه کند. مؤسسان این شرکت در مشهد شش تن از تجار معتبر متدین یزدی با مدیریت حاجی عبدالخالق تاجر یزدی بود. این شرکت ابتدا مقدار فراوانی منسوجات ابریشمی، پشمی و نخی برای لباس مردانه و زنانه تهیه و در اتاق مدیر شرکت واقع در کاروانسرای امام جمعه برای فروش عرضه کرد و این خبر را محض تشویق و ترویج جمعی از علمای اعلام و فقهای گرام منتشر نمود (خورشید، شماره ۱۴۲: ۴).

انجمن خیریه سعادت یکی دیگر از انجمن‌های فرهنگی مشهد پس از انقلاب مشروطه بود که بیشتر در حوزه آموزشی فعالیت می‌کرد ولی به مساله ترویج امتعه وطنی نیز توجه کرد. طبق گزارش اول جمادی‌الاول ۱۳۲۵ق. یکی از کارهای خیریه این انجمن ترویج امتعه و اقمشه وطنی و به کار انداختن آنها در کارخانجات قالیبافی بود (مجلس، شماره ۱۱۲، سال اول؛ حبل‌المتین، شماره ۴۴، سال ۱۴).

حاجی محمدصادق مغازه تاجر تبریزی مقیم مشهد نیز در راستای ترویج امتعه وطنی تجارت می‌کرد. او در تأمین مالی انقلاب مشروطه نقش داشت. جلسات مشروطه در منزلش واقع در اول کوچه حوض محمدعلی خان برگزار می‌شد (جلالی، ۱۳۷۶: ۶). او در زمینه فروش قماش فعالیت می‌کرد و در اعلان ۱۱ جمادی‌الاول ۱۳۲۷ق. به عموم برادران وطن دوست اعلام کرد اقمشه از هر نوع ابریشمی، پشمی و نخی در مغازه پای زنجیر معروف به مغازه حاجی محمدصادق به فروش می‌رسد. هر کس بخواهد ترویج امتعه مملکت نماید به محل مزبور رجوع فرماید (خراسان، شماره ۱۵، سال اول).

استقرار روس‌ها در مشهد و مداخلات آنها در سال ۱۳۲۹ق. نیز یک بار به تحریم کالاهای روسی منجر شد که مردم از مصرف قند و چای روسی خودداری کردند. حتی یکی از مجتهدین عمامه‌اش که از پارچه کتان روسی بود، به طور نمایشی پاره و در آتش بخاری انداخت. دیگران نیز مصرف پارچه‌های کتان، چای و قند روسی را تحریم کردند (وین، ۱۳۸۳: ۲۶۳ و ۲۴۹) و در اواسط محرم در مجالس روضه خوانی به جای قند و چای، حلیم، آبگوشت، قهوه و عسل مصرف کردند و مردم استفاده قند و شکر روسی را حتی در خانه‌های خلوت ترک کردند (نوبهار، شماره ۲۲: ۲). با این حال تحریم کالاهای روسی چندان طولانی نشد چون چند روز بعد از تحریم یک تاجر هندی عهده‌دار تحویل چهل بار قند روسی شد و در ظرف دو هفته تحریم شکست خورد (وین، ۱۳۸۳: ۲۶۴). اینگونه فعالیت‌ها وطن‌گرایانه در حکم مسکنی برای ترویج کالاهای وطنی بود، زیرا جنگ جهانی اول ضربه سنگین‌تری به منسوجات داخلی وارد کرد. با این حال تفکر ترویج کالاهای وطنی در مشهد از بین نرفت.

۷. ترویج منسوجات وطنی از جنگ جهانی اول تا سقوط قاجار

همزمان با جنگ جهانی اول شرایطی اقتصادی مشهد به شدت تحت تأثیر محدودیت‌های تجاری قرار گرفت و بر تولید تأثیر منفی گذاشت. وضعیت نه چندان مساعد نساجی مشهد با وقوع جنگ جهانی اول بحرانی‌تر شد. چون حریربافی که از صنایع مهم این شهر در دوره قاجار بود، خسارت زیادی دید. طبق گزارشی از ۱۰ جمادی‌الثانی ۱۳۳۷ق، ۱۹ کرور و ۱۰ هزار تومان به حریربافی مشهد خسارت وارد شد (رعد، شماره ۱۳۶، سال ۹). طبق فهرستی که تجار حریرباف مشهد به کمیسیون تعیین خسارت ارائه دادند، این خسارت ۹/۵۱۰/۰۰۰ تومان برآورد شد (رعد، شماره ۴، سال ۱۰). در چنین شرایطی برخی از فعالان اقتصادی به شکل‌های مختلف بر مصرف کالای داخلی تأکید کردند. میرزا اسماعیل محمودزاده متخلص به نساج (متوفی در ۱۶ دی ۱۳۰۶ش). فرزند حاج محمود خوئی، از تاجران بزرگ مشهد، که با بازار آشنایی کاملی داشت در شعری وضعیت جامعه مشهد و اثرات واردات کالاهای فرنگی را انعکاس داد و بر ترویج صنایع داخلی و نساجی چنین تأکید کرده‌است:

شد صرف نحو و مسرف شب و روز عمرمان	عزت برفت و یکسره بگرفت فقرمان
تا رفته رفته ثروتمان رفت و می‌رود	هرکس هر آنچه خواست زما بر دو می‌برد

شد ملک جم خرابه و غولش مقام کرد بلبل برفت و جغد بگلشن خرام کرد
 زخمی نه آنچنان که توان التیام کرد سهراب جان سپرد و یکی این پیام کرد
 ترویج کن صنایع و کسب و علوم را نساجی و فلاحت این مرز و بوم را
 (نوبهار، شماره ۹، سال دوم: ۳).

پس از پایان جنگ جهانی اول شرایط بازار مشهد وخیم تر شد و توجه به مصنوعات داخلی و ترویج آن به ویژه از سال ۱۳۰۱ش. به دلیل وابستگی شدید به واردات از هند و انگلستان آشکار شد. علت این امر از یک سو رویکرد انگلیس در عراق و از سوی دیگر تجارت انحصاری و یک طرفه با ایران بود. این دو عامل از نگاه روزنامه نگاران و علمای دینی قابل بررسی است. روزنامه فکر آزاد با صاحب امتیازی احمد دهقان و چاپ در مشهد، مهمترین نشریه ای بود که ضمن بررسی معضلات اقتصادی ایران و مشهد به پیامدهای منفی واردات بی رویه منسوجات اشاره و برنامه های استعماری انگلیس را افشا می کرد. این روزنامه در سرمقاله ۵ تیر ۱۳۰۱ش. مردم را یک دسته عمله مزدور معرفی کرد که صبح تا شام زحمت کشیده در آخر هر روز ماحصل زحمت خود را برای خرید پارچه، شکر، اثاثیه و مبل تقدیم سرمایه داران انگلیس، آمریکا و ژاپن می کردند. سرمایه دارانی که در برابر کالاهای خود چیزی جز نقره و طلا قبول نمی کردند. فکر آزاد ریشه این وضعیت را در تجارت انحصاری اواخر دوره قاجار دانست که جامعه ایران را مفلس و ورشکست کرد. او پیشنهاد رفع تجارت انحصاری، داد و ستد آزاد با تمام دنیا، قلع ریشه مرض و فساد و ثروتمند کردن جامعه را داد. از منظر این روزنامه راهکار ایجاد کار و شغل بود نه عملکی و مزدوری سرمایه داران اجنبی. ملت باید منابع ثروت خود را به کار انداخته، معادن خود را استخراج و کارخانه ها تاسیس می کردند. هر وقت یک ملت توانست وسائل مورد نیازش را تامین کند می شد آن را ثروتمند نامید. لازمه ثروتمندی توسعه تجارت بود تا احتیاج به مبادله کالا با طلا و نقره نباشد (فکر آزاد، شماره ۳، سال اول: ۱). روزنامه فکر آزاد فقر عمومی ایرانیان را یکی از نتایج جنگ جهانی اول دانست که از طریق تلفات جانی و مسدود شدن راه های تجاری به وجود آمد. در مقابل تنزل قیمت اجناس صادراتی ایران، قیمت اجناس وارداتی از انگلیس برخلاف سابق که از روسیه وارد می شد، افزایش فوق العاده یافت. مثلاً چیت و متقال زرعی یک قران، فاستونی نخی زرعی پنج قران، قند و شکر یک من پنج قران قیمت داشت، اما بعد از جنگ جهانی اول اجناس بی کیفیت و متوسط انگلیسی از قبیل

چیت زرعی چهار قران، متقال و چلووار زرعی سه قران، فاستونی زرعی هشت الی ده تومان، قند و شکر یک من دو تومان قیمت داشت که چهار برابر افزایش یافته بود (فکر آزاد، شماره ۱۴، سال اول: ۱۳۰۱). فکر آزاد اولین ثمره تلخ و ناگوار سیاست جابرانه همسایگان ایران را از کار افتادن کارخانه‌های دستی ایران دانست. کارخانه‌هایی که مصنوعات و منسوجات آن در ظرافت و استحکام شهره آفاق بودند و در قرون سابق انواع پارچه‌های لطیف و اشیاء نفیس تولید و برای تجارت با اطراف عالم می‌فرستادند و تجارت ایران توسعه می‌یافت. ولی با تعطیلی آن کارخانه‌ها آن هنرها و صنعت‌ها فراموش شدند. بالطبع کسانی که با کار در این کارخانه‌ها در رفاه زندگی می‌کردند گدا و فقیر شدند. در مقابل بازار ایران مملو از اجناس انگلیسی شد (فکر آزاد، شماره ۲۰، سال اول: ۱۳۰۱). روزنامه فکر آزاد برای بهبود وضعیت اقتصادی و پی‌ریزی اساس دولت برپایه یک سیاست اقتصادی سالم پیشنهادهایی جهت تأسیس بانک ملی، لغو امتیازات، تبدیل کارخانه‌های ناقص دستی ایران به کارخانه‌های بخاری و برقی مثل اروپا در مدت زمانی کوتاه، تشویق کارگران و تسهیل کار ارائه داد. برخی از این پیشنهادها باعث توسعه کارخانجات و افزایش توان رقابت مصنوعات آنها با اجناس خارجه می‌شد. همچنین راهکار دیگر ترویج استعمال کالاهای وطنی به جای امتعه دول بیگانه بود تا راه تلف شدن ثروت ملی مسدود شود (فکر آزاد، شماره ۲۲، سال اول: ۱).

یکی از مشکلات تجارت ایران در آن زمان خروج بی‌رویه پول بود. نه تنها روزنامه فکر آزاد بلکه یارمحمدخان افشار سردار کل، رئیس بانک ایران در مشهد (نجف‌زاده و قصابی‌گزکوه، ۱۳۰۳: ۴۵۲/۲) نیز قبل از ترک این شهر در اواخر خرداد ۱۳۰۱ ش. اعلام کرد داد و ستد با هند و انگلستان باعث خروج پول از ایران و فلاکت تجار ایرانی می‌شود. در حالیکه کنسولگری انگلیس در مشهد مخالف این نظر بود و اعتقاد داشت کالاهای وارداتی از هند و انگلستان بیشتر جنبه زینتی و تفننی دارد و کالاهایی مانند آینه، وازلین، پودر دندان و چیت گلداز است (فروپاشی قاجار و برآمدن پهلوی: گزارش کنسولگری‌هایی انگلیس، ۱۳۸۷: ۴۰۰). این ادعا نیز درست بود چون بخش مهمی از پول به خاطر لوازم تزئینی و تفننی کشور خارج می‌شد. با اتمام پول نقد نوبت به صدور جواهرات رسید و تجارت انحصاری انگلیس منجر به کاهش پول و بی‌اعتیاری ایران و تجارش شد و انگلیسی‌ها از این طریق وسائل بی‌پولی و ورشکستگی ایران را فراهم کردند (فکر آزاد، شماره ۳۳، سال اول: ۲). فکر آزاد در همین زمان حتی مقاله‌ای با عنوان «فقر، اسلحه دشمن» چاپ کرد و

انگلیسی‌ها را به صدور نقره و فقیر کردن مملکت و تبدیل آن به یک دولت برده متهم کرد (فروپاشی قاجار و برآمدن پهلوی: گزارش کنسولگری‌های انگلیس، ۱۳۸۷: ۴۴۷).

آمار و گزارش‌های مربوط به گمرک نیز ادعاهایی روزنامه فکر آزاد را تأیید می‌کند. مجله نظامی هفتگی در شماره اول شهریور ۱۳۰۱ ش.، مقاله مفصلی راجع به منسوجات ایران درج کرد که براساس آن یکی از علل انحطاط اقتصادی ایران، احتیاج به مصنوعات خارجی بود. غفلت مردم کار را به جایی رساند که هر ساله مبالغ هنگفتی از بقایای ثروت اجدادی خود را به دامن اجانب می‌ریختند و حتی برای کفن و دفن اموات مجبور بودند دست تکی‌دی به کارخانجات خارجه دراز کنند. آمار سال ۱۲۹۸ ش. وضعیت واردات و صادرات ایران را چنین نشان می‌داد:

واردات منسوجات خارجه	۱۷۳/۷۶۷/۳۶۹ قران
صادرات که فقط عبارت از قالی بود	۴/۸۰۷/۸۶۰ قران
اضافه واردات بر صادرات	۱۶۸/۹۵۹/۵۰۹ قران

در آخرین سال‌های دوره قاجار و با بسته شدن مرز روسیه صادرات ایران به شدت کاهش یافت (فروپاشی قاجار و برآمدن پهلوی، ۱۳۸۷: ۳۴۶). ولی در مقابل مصرف کالاهای خارجی هر روز در حال افزایش بود و سیاست نظامی انگلیسی‌ها در عراق باعث واکنش علما نسبت به کالاهای خارجی شد. در کنار رویکرد روزنامه فکر آزاد که مطالبش را بیشتر از منظر تجاری - سیاسی مطرح می‌کرد عملکرد خصمانه انگلیسی‌ها پس از تصرف عراق باعث واکنش جامعه مشهد و روحانیون شیعی شد که مسئله خارجی را به مصرف داخلی و توجه به کالای وطنی پیوند زدند. با انتشار اخبار تبعید علماء از عراق موج تازه‌ای از مخالفت و حتی تحریم کالاهای انگلیسی در مشهد آغاز شد. حاج میرزا رضای دامغانی یکی از علمایی بود که به تحریم کالاهای خارجی و ترویج منسوجات وطنی توجه کرد. فتوای او در اول ذیحجه ۱۳۴۱ ق. / ۲۴ خرداد ۱۳۰۲ ش. توسط مجله دبستان در مشهد منتشر شد. او یکی از کوچکترین موارد تخلف مسلمانان از وظیفه خود را استعمال البسه و امتعه خارجی بیان کرد. به نظر وی چون ایران به قدر ضرورت و احتیاج منسوجات وطنی تولید می‌کرد و اگر رغبت عمومی به البسه وطنی بیشتر می‌شد تولید آن نیز بیشتر و بهتر می‌شد، زیرا احتیاج باعث خلایق می‌شد و اگر ملت احتیاج خود را درک و منسوجات خود را منحصر به کالای وطنی می‌کردند این احتیاج عمومی باعث خلق مایحتاج می‌شد و در اندک زمانی می‌توانست بیش از مصرف عمومی منسوجات و البسه وطنی تولید کند.

کهن جامعه خویش پیراستن به از عاریت از کسی خواستن

(دبستان، شماره ۹ سال اول: ۱۲).

حاج میرزا رضای دامغانی در موضوع مصرف منسوجات وطنی بیشتر اعیان، وزراء، وکلاء و طبقات متوسط را مقصر دانست، زیرا آنان در قبال خدا، اسلام، ملت و مملکت مسئول بودند. او استعمال البسه خارجی را عقلاً و شرعاً حرام و مخالف با سیاست و دیانت دانست. عقلاً از آن جهت که مملکتی که صادرات آن به مراتب کمتر از وارداتش بود و با یکدیگر برابری نمی‌کرد و منابع ثروت آن از قبیل معادن و غیره باطل و معطل مانده و مردمش در کمال فقر و پریشانی زندگی می‌کردند، بد خرجی و قماربازی با حریف توانا مذموم بود و اگر دخل با خرج برابری نمی‌کرد بایستی از خرج کاسته می‌شد تا موازنه ایجاد شود. پس ملتی که به این اندازه فقیر، پریشان و بیچاره شده بود هر قدر ممکن و مقدور بود باید از خرید امتعه اجانب می‌کاست و این اقدامی عقلانی و پذیرفته شده بود. حداقل ممکن بود وسائل و «اسباب توالی و تزیین» را کمتر از اجانب خرید و به مصرف شهوات و هواهای نفسانی رساند. از نظر او خرید البسه و منسوجات اجنبی باعث تضعیف مدنیت و تقویت دشمنان دیانت، سیاست و ملت می‌شد و هر عاقلی تصدیق می‌کرد که تضعیف خود و تقویت دشمن قبیح است، زیرا تقویت قطعی دشمن قبح و وقاحت داشت که اظهر من الشمس بود و احتیاجی به بیان نداشت. حاج میرزا رضای دامغانی علت شرعی حرام دانستن مصرف البسه خارجی را مستند به آیه کریمه «لَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ»^۱ دانست. اجماع فقها بر حرام بودن فروش انگور برای تهیه شراب براساس همین آیه بود. از نظر او مصداق سلاح در دنیای متمدن آن روز ثروت بود. جعفر ابن محمد (ع) طبق روایت هند سراج فرمودند «من حمل الی عدونا سلاحاً یستعینون به علینا فهو مشرک» یعنی هرکسی سلاحی را که وسیله تقویت دشمنان باشد به ایشان برساند مشرک است. از نظر حاج میرزا رضا دامغانی بهترین سلاحی که در آن زمان دشمن را تقویت می‌کرد ثروت بود. پس با توجه به مفهوم روایت و مفهوم فتوهای فقها و آیه کریمه لاتعاونوا استعمال البسه و منسوجات اجنبی از لحاظ عقلی، شرعی و سیاسی حرام بود و عموم ملت مسئول ترک این وظیفه بودند. چون در غیر این صورت تفوق اجانب بر مسلمین ثابت می‌شد و چون مسلمانان از وظایف ایمانی خود چشم‌پوشی کرده از زمره مومنین خارج می‌شدند و طبق تابعیت احکام اسلامی چنانکه قانونگذار ایشان دستور داده بود مشمول این آیه کریمه می‌شدند «وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ»^۲ (دبستان، شماره ۹ سال

اول: ۱۴). این فتوا و حکم در زمانی مطرح شد که مخالفت با تسلط انگلیسی‌ها بر بین‌النهرین و اماکن عتبات عالیات به اوج خود رسیده بود و مصرف منسوجات خارجی و خروج پول به عنوان تقویت دشمن مطرح شد. با تظاهرات عمومی علیه سیاست‌های انگلیس در مشهد، روزنامه‌های خراسان، چمن، بهار، فکرآزاد، سعادت ایران و خورشید نیز فوق‌العاده‌ای منتشر کردند که مردم را به تحریم کالاهای انگلیسی و خرید کالاهای روسی و آلمانی ولو با پول بیشتر تشویق می‌کردند. این روزنامه‌ها حتی از آقا‌زاده خواستند با صدور فتوا از ورود تاجرانی که کالاهای انگلیسی وارد می‌کردند، به مسجد گوهرشاد جلوگیری کنند (فروپاشی قاجار و برآمدن پهلوی: گزارش کنسولگری‌های انگلیس، ۱۳۸۷: ۵۰۶).

۸. فروش مصنوعات و منسوجات وطنی

با اینکه در مناطقی نظیر مشهد منسوجات وطنی به شدت افول کرده بود ولی یزد و کاشان هنوز محصولاتی تولید می‌شد که در مشهد به فروش می‌رسید. برخی با تمرکز بر فروش محصولات وطنی نقش موثری در حمایت از کالاهای وطنی ایفاء می‌کردند. محمداسماعیل منیر مازندرانی یکی دیگر از چهره‌های شاخص در زمینه فروش منسوجات وطنی بود که در کنار تجارت در همان حجره‌اش مشغول روزنامه‌نگاری بود و روزنامه مهر منیر را منتشر می‌کرد. او در اعلان ۱۱ اسفند ۱۲۹۷ ش. برای لباس نوروز اعلام کرد پارچه و فاستونی‌های وطنی یزد و کاشان در بافت به بهترین مال‌های خارجی برتری دارد در کاروانسرای بانک جنب مطبعه طوس در حجره وی جهت عید نوروز هموطنان برای فروش موجود است. بشتابید که تمام می‌شود (آگاهی، شماره ۱۰، سال ۵: ۱). آگاهی دیگری توسط روزنامه بهار در تبلیغ کالای وطنی در مشهد منتشر شد که فروش همین کالاها را در کاروانسرای قزوینی‌ها اعلام کرده است (بهار، ۱۳۳۷، شماره ۴۵، سال ۲: ۱). منیر مازندرانی ۵ سال بعد نیز همچنان اجناس وطنی می‌فروخت و طی اعلان‌هایی فروش تولیدات داخلی را تشویق می‌کرد. او در آگاهی ۱۴ اردیبهشت ۱۳۰۲ ش. اعلام کرد همه جور برک‌های بجستانی جهت لباس بهاره و عبا‌های نازک یزدی تابستانی و عبا‌های قایینی کلفت بهاره و زمستانی و پارچه‌های ابریشمی وطنی بافت یزد برای فروش دارد (مهر منیر، شماره ۳: ۶). اعلان پارچه‌های وطنی برای لباس در ۲۸ آذر ۱۳۰۲ ش. نیز موید آن است که پارچه‌های وطنی خیلی خوش طرح و خوش‌بافت، نفیس، از جنس پشمی و نخی برای هر نوع لباس زنانه و مردانه برای فروش داشت (مهر منیر، شماره ۲۹: ۲). اطلاعیه منیر مازندرانی در ۲۶ دی

۱۳۰۲ش. اجناس وطنی خیلی اعلاء را همه جوهره و همه رنگ مناسب لباس‌های مستخدمین ادارات و سایر اهالی بافت کارخانه‌های نساجی یزد و اصفهان نشان می‌دهد که در نهایت لطافت و دقت بافته و دارای رنگ ثابت و دوام و بود به قیمت مناسب در اداره تجارتی مهر منیر به فروش می‌رسید (مهر منیر، شماره ۳۲: ۸). تنوع اجناس و پارچه مورد نیاز برای اقشار مختلف نشان می‌دهد تولید کنندگان داخلی می‌توانستند بخش مهمی از نیازهای جامعه را تامین کنند و در کیفیت با آنها رقابت کنند.

البته مصنوعات با کیفیت داخلی نیز در معرض سوءاستفاده تولیدکنندگان خارجی قرار می‌گرفتند. از اواخر دوره قاجار که موضوع استفاده از پارچه‌های وطنی مطرح شد، متقلبان نیز از این شرایط به نفع خود استفاده کردند و پارچه‌های نخ‌ی انگلیسی را به نام پارچه وطنی می‌فروختند که واکنش وطن‌پرستان را برانگیخت. یکی از آنان در ۶ خرداد ۱۳۰۳ش. به روزنامه فکر آزاد اعلام کرد در روزنامه به دولت پیشنهاد دهد قرار بگذارند که پارچه‌های وطنی (در حاشیه از طرف طول) سه نخ سه رنگ علامت بیرق ایران داشته باشد یا آن که مانع از ورود پارچه نخ‌ی خارجی شود. روزنامه فکر آزاد ضمن تایید این پیشنهاد عقیده‌اش را چنین بیان کرد که برای ترویج امتعه وطنی باید اقدام اساسی کرد. چون کارخانه خارجی می‌توانستند پارچه‌ای بیافند که حاشیه سه رنگ هم برای آن قرار دهند و به ایران صادر و بفروشند. منع مال‌التجاره خارجی به کشور نیز مشکلاتی داشت ولی ترویج پارچه وطنی راه‌های آسان‌تری داشت که قرار شد در شماره‌های آینده آن روزنامه تشریح شود (فکر آزاد، شماره ۱۴۰، سال دوم: ۳).

۹. موانع تولید داخلی

مقدمه وطن‌خواهی و استفاده از کالاهای وطنی تولید داخلی بود. تولیدی که باید متناسب با دانش روز انجام می‌گرفت. علاوه بر صنایع دستی تاسیس کارگاه نساجی مدرن می‌توانست علاوه بر افزایش سطح تولید کیفیت محصولات را نیز ارتقاء دهد. یکی از اولین نمونه‌ها در این زمینه واردات دستگاه‌های نساجی توسط حاجی رجب‌علی تاجر کاشانی در شوال ۱۳۲۴ق. بود. او مروج قماش داخلی معرفی شده که ۱۰ دستگاه چرخ نساجی از ژاپن خرید و در ارض اقدس (مشهد) برپا کرد. چرخ‌هایی که با کمک یک نیروی کار روزی ۲۰ ذرع پارچه می‌بافت (بشارت، شماره ۲، سال اول: ۸). مشخص نیست این کارگاه چه مقدار از نیازهای داخلی را تامین می‌کرد ولی گویا چندان تاثیرگذار نبوده است. در دهه‌های بعد

تحت تاثیر تبلیغات وطن گرایی برای واردات چنین کارخانه‌های کوچکی به مشهد اظهار تمایل شد. یکی از اقدامات مهم در این زمینه توسط میرزا محمدعلی خان اطمینان در سال ۱۳۰۲ش. انجام گرفت. وی از عناصر منورالفکر معرفی شده که پیوسته و با جدیت در زمینه اطلاع از اوضاع اقتصادی مملکت کوشش می‌کرد و در اوایل خرداد ۱۳۰۲ش. پیشنهاد وارد و دایر کردن کارخانه‌های پارچه‌بافی و ریسمان‌بافی داد. پیشنهادی فوق‌العاده عملی و قابل توجه که اجرای آن آسان بود و عده‌ای از ارباب بصیرت، مطلع و مدیران جراید ذیل این پیشنهاد را امضاء و تصدیق کردند (فکر آزاد، شماره ۷۴، سال اول: ۲). او با مجاهدت فوق‌العاده موفق به تشکیل شرکتی با سرمایه ۴۲ هزار تومان از متمولین و تجار خراسان برای وارد کردن کارخانه‌های پارچه‌بافی و غیره شد (فکر آزاد، شماره ۷۷، سال اول: ۲). ولی سرنوشت عملی این اقدام مشخص نشد. لازم به ذکر است در تولید تنها کمیت مهم نبود بلکه کیفیت محصول نیز اهمیت فراوان داشت. در شرایطی که تنها اقدام برای تامین نیازهای داخلی تاسیس کارخانجات پارچه‌بافی بود، کیفیت تولید نیز مورد حمایت قرار می‌گرفت. حاج میرزا اسماعیل تبریزی در ۸ ربیع الثانی ۱۳۴۱ق. ضمن انتقادی تلویحی درباره پارچه‌های وطنی نوشت: صنعت‌گران نساج ما و شعرباها قدری در کارهای خود دقت کرده پارچه‌های خود را طوری تولید کنند که موجب پشیمانی خریدار نشود. او پیشنهاد داد قدری به کارگران خارجه و کارخانجات ممالک متمدن توجه کرده در قسمتی از امور از آنها سرمشق بگیرند. ببینند چطور در خوب و ارزان تمام کردن اجناس از یکدیگر سبقت می‌گیرند (بهار، شماره ۶، سال ۶: ۱).

با وجود ارائه ایده حمایت از کالای وطنی اما گام‌های عملی برای ایجاد صنایع پیشرفته نساجی در مشهد برداشته نشد. مبلغان مصرف کالای وطنی کمتر به تولید و هماهنگی در ایجاد صنایع جدید توجه کردند. عدم مشارکت عمومی در سرمایه‌گذاری کلان برای تولید ریشه در مشکلات اقتصادی جامعه و تجربیات تلخ ورشکستگی شرکت عمومی داشت. شرکتی که در سال ۱۳۱۸ق. توسط روزنامه ادب به عنوان یک الگو برای تشویق تجار معرفی شد و به‌طور اغراق‌آمیزی درباره آن نوشت:

شرکت عمومی غالب احتیاجات وطن را تأمین خواهد کرد. خوب است تمام تجار و متمولین مملکت نیز به تاسی از حاج محمدکاظم ملک‌التجار در هر شهر کمپانی‌های متعدد دایر نموده و در تاسیس کارخانجات و ترویج منسوجات و سایر صنایع تلاش کنند تا ملت ایران از ذلت احتیاج به اجانب مستخلص شود (ادب، شماره ۳۴، سال ۲، ۲۶۶).

خیلی زود «به مناسبت مداخلات و بی‌قانونی حاجی محمدکاظم ملک‌التجار اطمینان مردم از شرکت سلب گردید و کار شرکت حدود سال ۱۳۲۴ق. - ۱۳۲۳ق. برهم خورد (جمال زاده، ۱۳۷۶: ۹۹). حیف و میل شدن اموال شرکت باعث نگرش منفی نسبت به مشارکت در سرمایه‌گذاری به ویژه در مشهد شد. چون همزمان و پس از این اتفاق ملک‌التجار و عواملش فعالیت فوق‌العاده پرچالشی برای تصرف املاک خالصه خراسان را شروع کرد که مخالفت‌های زیادی برانگیخت. نامه رئیس‌التجار، نماینده مشهد در مجلس شورای ملی، به حاجی عبدالرحیم صراف در ۶ ربیع‌الثانی ۱۳۲۵ش. برای تشویق مردم در خرید سهام بانک ملی نشان می‌دهد در خراسان برخلاف اصفهان و آذربایجان از این مشارکت استقبال نشد و به هرکس در خراسان این تکلیف می‌شد «فوراً خواهد گفت این هم شرکت عمومی خواهد شد» (خورشید، شماره ۱۱، سال اول، ۸-۷). احتشام کاویانیان نیز بعد از ارائه گزارشی کامل از عملکرد شرکت عمومی و از بین رفتن حقوق مردم نوشته: «این پیشامد موجب سلب اطمینان مردم از تاسیس شرکت‌ها شد و هر وقت نامی از تاسیس شرکتی می‌شنیدند منزجر می‌شدند» (احتشام کاویانیان، ۱۳۹۶: ۱۸۵). در چنین شرایطی تشکیل شرکت‌های تجاری، مشارکت اقتصادی و سرمایه‌گذاری در مشهد تا اوایل دوره پهلوی رشد نکرد (نجف‌زاده و قصابی گزکوه، ۱۴۰۳: ۴۶۲/۲).

عامل دیگر قوانین انحصاری زمان ناصرالدین شاه بود که به ورثه صنایع‌الدوله واگذار شده بود و هرگونه فعالیت تولیدی را با چالش مواجه می‌کرد. مهمترین مثال در این زمینه اعطای امتیاز دایرکردن کارخانه‌ای در سال ۱۳۰۴ش. به تجارت‌خانه آلمانی وانگهوس در مشهد بود که کارخانه ریسمان‌بافی/پشم‌ریسی تأسیس نمود. امتیاز کارخانه پشم‌ریسی از طرف مازور هال، پیشکار مالیه خراسان، به کمپانی روبرت وانگهوس واگذار شد (اسناد وزارت امور خارجه، ۱۳۰۶ش، کارتن ۵۹، پوشه ۱، ۷و ۱) و این کمپانی مجاز بود با رعایت مقررات عمومی و قوانین مملکتی از کارخانه پشم‌ریسی که دائر کرده بود، استفاده نماید. اما باید ملتزم می‌بود که به هیچ وجه به ریسیدن پشم مبادرت نکند، زیرا امتیاز ریسیدن نخ‌پنبه در تمام ایران در اختیار ورثه صنایع‌الدوله بود (اسناد وزارت امور خارجه، ۱۳۰۶ش، کارتن ۵۹، پوشه ۱، ۸). این گزارش نشان می‌دهد طبق قوانین انحصاری ایران هرگونه ریسندگی پشم و پنبه در سطح کارخانه‌ای به طور انحصاری واگذار شده بود که مانعی بزرگ برای سرمایه‌گذاری سایر فعالان در این زمینه می‌شد. چنین محدودیت‌هایی در زمینه

تولید و عدم وجود قوانین گمرکی جهت جلوگیری از واردات بی‌رویه عملاً تولید منسوجات را در تنگنا قرار داد بطوری که روز بروز چرخه تولید را از کار انداخت.

۱۰. نتیجه‌گیری

با افزایش واردات منسوجات فرنگی از دوره ناصرالدین شاه در زمان مظفرالدین شاه بود که در مشهد نسبت به اثرات منفی آن و خطر نابودی منسوجات داخلی از جمله شعربافی واکنش‌های بروز کرد. واکنش حمایت از منسوجات وطنی در مشهد بیشتر تحت تاثیر شرکت اسلامیة اصفهان و با کمی تاخیر شروع شد. چون رئیس‌التجار و محمدتقی ملک‌التجار نماینده فروش آن شرکت در مشهد بودند. برخی از علما همچون سید محمد یزدی نیز در زمینه تاسیس شرکت تبلیغ کرد و روزنامه ادب گزارش‌های مربوط به شرکت اسلامیة اصفهان و محتوی کتاب لباس التقوی را منتشر کرد. بدین ترتیب ایده‌پردازی در زمینه حمایت از منسوجات وطنی در مشهد شروع شد. وقوع انقلاب مشروطه و تشکیل انجمن‌های مختلف سیاسی و اجتماعی در مشهد به تقویت این ایده کمک کرد. تشکلهای و انجمن‌های تشکیل شده توسط تجار حمایت از منسوجات وطنی را در اولویت قرار داد. انجمن اثنی عشریه در سال ۱۳۲۴ق.، انجمن خیریه سعادت در سال ۱۳۲۵ق.، انجمن خیریه اتفاقیه یزدی‌ها و تجار مستقلی چون حاجی محمدصادق مغازه به ترویج منسوجات داخلی پرداختند. ولی وقوع جنگ جهانی اول و بحران اقتصادی ناشی از آن، ضربه سختی به منسوجات داخلی وارد شد که باعث غلبه واردات و سقوط تولید داخلی شد. در چنین شرایطی نیز تاجر شاعری چون میرزا اسماعیل محمودی متخلص به نساج با اشعارش و روزنامه فکر آزاد با انتشار مقالات روشنگرانه و نشان دادن اثرات منفی وابستگی اقتصادی ضرورت مصرف منسوجات وطنی را تبیین کردند. واکنش به سقوط عثمانی و اخراج علمای شیعه از عتبات عالیات نیز به تحریم مصرف کالاهای اجنبی از جمله منسوجات انگلیسی منجر شد که حاج میرزا رضای دامغانی فتوای تحریم منسوجات انگلیسی را مطرح کرد که می‌توانست به مصرف منسوجات وطنی کمک کند. اما توازن تولید و مصرف منسوجات داخلی در مقایسه با واردات برهم خورده بود و با وجود تلاش‌های گوناگون و تبلیغ حمایت از کالای وطنی این موضوع در حد ایده ماند و آنگونه که مصرف‌کنندگان را بی‌نیاز از منسوجات وارداتی کند، موفق نشد. علت ناکامی و عملی نشدن این ایده به علل زیر بود:

۱- تبلیغات حمایت از منسوجات وطنی بیشتر بر مصرف متمرکز بود نه تولید و به خاطر کمبود و گرانی کالای داخلی مصرف‌کنندگان به اجبار به سوی اجناس ارزان خارجی متمایل می‌شدند. ۲- سرمایه‌گذاری در صنایع نساجی با قوانین انحصاری دوره قاجار و واگذاری امتیاز آن به ورثه صنایع‌الدوله محدودیت‌هایی داشت که مانع از سرمایه‌گذاری داخلی و حتی خارجی در زمینه تولید منسوجات می‌شد. ۳- عدم سرمایه‌گذاری در تبدیل صنایع دستی به ماشینی و تولید منسوجات مرغوب باعث پایین ماندن کیفیت منسوجات داخلی شد. ۴- تمایل به خرید کالاهای خارجی تحت تاثیر شرایط فرهنگی جامعه و غلبه خودباختگی فرهنگی در نادیده گرفتن کالاهای وطنی و ارجحیت منسوجات خارجی باعث رکود صنایع بومی و ورشکسته آنان شد. ۵- فقدان قوانین گمرکی محدود کننده برای واردات اجناس ارزان قیمت باعث اشباه بازار با کالاهای خارجی شد. ۶- عدم همبستگی اقتصادی و مشارکت تجار مشهد تحت تاثیر سابقه منفی شرکت عمومی باعث عدم سرمایه‌گذاری کلان در زمینه تولید شد. مجموعه این عوامل سبب شد تبلیغات و حمایت از منسوجات داخلی در مشهد تا اواسط دوره پهلوی اول در حد ایده بماند و به مشارکت در تولید و بی‌نیازی از مصرف کالاهای خارجی منجر نگردد.

پی‌نوشت‌ها

۱. آیه ۲ سوره مائده: یکدیگر را بر گناه و تجاوز یاری ندهید.
۲. آیه ۱۳۹ سوره آل عمران: هرگز سست نشود و غمگین نگردید و شما برترید اگر ایمان داشته باشید.

کتاب‌نامه

- آریان‌فر، حمیدرضا و دیگران (۱۴۰۲)، «چالش نساجی سنتی ایران در دوره قاجار با تحولات صنعتی اروپا (۱۲۱۱-۱۳۴۴ق)»، *تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران*، سال ۱۲، شماره ۲، پاییز و زمستان، ۳۱-۷.
- ابوطالبی، مهدی (۱۳۹۲)، «نقش علمای شیعه در حمایت از تولید ملی و کار و سرمایه ایرانی در دوره قاجار» *تاریخ اسلام در آینه پژوهش*، شماره ۳۵، پاییز و زمستان، ۲۶-۵.
- احتشام کاویانیان، محمد (۱۳۹۶)، *تاریخ معاصر مشهد به روایت محمد احتشام کاویانیان از انقلاب مشروطه تا سال ۱۳۴۰*، پژوهش و تصحیح سید مهدی سید قطبی و حسن علی فریدونی، قم، مجمع ذخائر اسلامی.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۰۲ق.)، *مطلع الشمس*، تهران، بی‌نا.

۲۲۲ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

الهی زاده، محمدحسن (۱۴۰۳)، «علمای شیعه و اقتصاد ملی در عهد قاجار؛ مطالعه موردی کتاب لباس التقوی»، مجموعه مقالات اولین همایش ملی تاریخ اقتصادی و مدیریت شهری ایران از صفویه تا کنون، بیرجند، دانشگاه بیرجند.

بقیعی، غلامحسین (۱۳۸۴)، معرفی مشاغل قدیم مشهد، مشهد، سخن گستر.

بهرامپور، فرحناز، صدری، منیژه و شهرتی فر، رحیم (۱۴۰۳)، «رویکرد انتقادی و پیشنهادی نشریات دوره مظفری نسبت به وضعیت و مشکلات اقتصادی ایران (۱۳۱۳-۱۳۲۴ه.ق.)»، تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۳، شماره ۱، بهار و تابستان، ۱۷۹-۲۰۶.

جمال زاده، سید محمدعلی (۱۳۷۶) گنج شایگان، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

حسن آبادی، ابوالفضل (۱۳۸۱)، «انجمن های سیاسی و فرهنگی خراسان در عصر مشروطیت»، ادبیات و علوم انسانی (دانشگاه بیرجند)، شماره ۲، بهار، ۵۴-۲۷.

خراسان در اسناد امین الضرب (سال های ۱۲۸۲-۱۳۵۱ق.) (۱۳۹۰)، به کوشش نرگس پدram و مؤده مهدوی، تهران، ثریا.

دالمانی، هانری رنه (۱۳۳۵)، سفرنامه از خراسان تا بختیاری. ترجمه فره وشی. تهران: امیر کبیر و ابن سینا.

ربیعی رودسری، منیژه (۱۳۷۵)، «جنبش تحریم امتعه خارجی در تاریخ معاصر»، تحقیقات اسلامی، سال یازدهم، شماره ۱ و ۲، بهار و تابستان، ۹۱-۱۰۱.

زین العابدین میرزای قاجار (۱۳۸۲)، نفوس ارض اقدس یا مردم مشهد قدیم، تصحیح مهدی سیدی، مهبان.

سفرنامه یک اصفهانی (۱۳۹۷)، پنج سفرنامه خراسان به قلم روزنامه نگاران دوره قاجار و پهلوی (ادموند ادنون، یک اصفهانی، حسین شجره، حسن حلاج، اسدالله رهگذر ۱۲۵۹-۱۳۳۲ شمسی / پژوهش و تصحیح سید مهدی سید قطبی، مشهد، نسیم آفتاب.

شمس، مهری (۱۳۷۲)، «گزارشی از وضعیت مالیات خراسان در ۱۲۳۹ه.ق با تکیه بر مالیات اصناف»، گنجینه اسناد، سال سوم، دفتر دوم و سوم، تابستان و پاییز.

عیسوی، چارلز (۱۳۶۲)، تاریخ اقتصادی ایران، ترجمه یعقوب آرژند، تهران، نشر گستر.

فروپاشی قاجار و برآمدن پهلوی: گزارش کنسولگری های انگلیس (۱۳۸۷)، ترجمه غلامحسین میرزا صالح، تهران، نگاه معاصر.

فشاهی، محمدرضا (۱۳۶۰)، تکوین سرمایه داری در ایران، تهران، گوتنبرگ.

لافون، هو رابینو، هل (۱۳۷۲)، صنعت نوغان در ایران، ترجمه جعفر خمami زاده، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).

ترویج امتعه و منسوجات وطنی در مشهد اواخر دوره ... (علی نجف‌زاده) ۲۲۳

محمدیوسف هراتی (۱۳۸۸)، گزارش‌های یوسف خان هراتی، تصحیح علی نجف‌زاده، مشهد، مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی مشهد.

نجف‌زاده، علی و قصابی گزکوه، جلیل (۱۴۰۳)، تاریخ اقتصادی مشهد از دوره ناصری تا انقلاب اسلامی، مشهد، بوی شهر بهشت.

نجف‌زاده، علی (۱۴۰۴)، «مساله حمایت از کالای وطنی در مشهد اوایل دوره پهلوی با تکیه بر عقاید حاج غلامعلی اسکوئی» مجموعه مقالات همایش بین‌المللی ایران‌شناسی شرق ایران، دانشگاه بیرجند، ۲۲-۲۳ اردیبهشت.

نجفی‌نژاد، سعید (۱۴۰۲)، «چرایی و چگونگی حمایت علما از تولیدات ایرانی در عصر قاجار»، جستارهای تاریخ اسلام، سال سوم، شماره ۵، بهار و تابستان، ۱۲۶-۱۰۷.

وین، آنتونی (۱۳۸۳)، ایران در بازی بزرگ، ترجمه هوشنگ مهدوی، تهران، پیکان.

Diplomatic and consular reports Persia report for the year 1901/02 on the trade of khorassan and sistān (1902), annual series no 2533, London

Diplomatic and consular reports Persia, report for the year 1912-13 on the trade of Khorasan, (1918), annual series no 4991, London.

مطبوعات

ادب، شماره ۶، سال اول. (۹ شوال ۱۳۱۸).

ادب، شماره ۸، سال اول. (۲۳ شوال ۱۳۱۸).

ادب، شماره ۱۱، سال اول. (۱۴ ذیقعه ۱۳۱۸).

ادب، شماره ۱۸، سال اول. (۵ محرم ۱۳۱۹).

ادب، شماره ۲۸، سال اول. (۱۶ ربیع الاول ۱۳۱۹).

ادب، شماره ۲۹، سال اول. (۲۳ ربیع الاول ۱۳۱۹).

ادب، شماره ۳۷، سال اول. (۱۹ جمادی الاولی ۱۳۱۹).

ادب، شماره ۴۸، سال اول. (۱۵ شعبان ۱۳۱۹).

ادب، شماره ۱۴، سال ۲. (۱۵ ذیحجه ۱۳۱۹).

ادب، شماره ۳۴، سال ۲. (۲۲ جمادی الاولی ۱۳۲۰).

بشارت، شماره ۲، سال اول. (شوال ۱۳۲۴).

بشارت، شماره ۱۴، سال اول. (۸ صفر ۱۳۲۵).

بهار، شماره ۴۵، سال ۲. (۲۴ جمادی الاول ۱۳۳۷).

۲۲۴ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

- بهار، شماره ۶، سال ۶ (۸ ربیع الثانی ۱۳۴۱).
- حبل المتین، شماره ۳۱، سال ۳ (۲۲ ربیع الاول ۱۳۱۴).
- حبل المتین، شماره ۷، سال ۸ (۲۵ رمضان ۱۳۱۸).
- حبل المتین، شماره ۴۴، سال ۱۴ (۱۱ جمادی الاول ۱۳۲۵).
- حبل المتین، شماره ۳، سال ۱۵ (۲۵ جمادی الثانی ۱۳۲۵).
- پرورش، شماره ۱۳، سال اول (۸ جمادی الاول ۱۳۱۸).
- ثریا، شماره ۲، سال ۳ (۷ رمضان ۱۳۱۸).
- روزنامه دولت علیه، شماره ۴۷۲ (۱۹ صفر ۱۲۷۷).
- خراسان، شماره ۱۵، سال اول (۱۱ جمادی الاول ۱۳۲۷).
- خراسان، شماره ۳۷۶۳ (۱۴ مرداد ۱۳۴۱).
- خورشید، شماره ۱۱ (۶ ربیع الثانی ۱۳۲۵).
- خورشید، شماره ۱۳ (ربیع الثانی ۱۳۲۵).
- خورشید، شماره ۱۴۲ (۲۰ ربیع الاول ۱۳۲۶).
- دبستان، شماره ۹، سال اول (۲۴ خرداد ۱۳۰۲).
- رعد، شماره ۱۳۶، سال ۹ (۱۰ جمادی الثانی ۱۳۳۷).
- رعد، شماره ۴، سال ۱۰ (۲۷ جمادی الثانی ۱۳۳۷).
- فکر آزاد، شماره ۳، سال اول (۵ تیر ۱۳۰۱).
- فکر آزاد، شماره ۱۴، سال اول.
- فکر آزاد، شماره ۲۰، سال اول (۸ شهریور ۱۳۰۱).
- فکر آزاد، شماره ۲۲، سال اول (۲۲ شهریور ۱۳۰۱).
- فکر آزاد، شماره ۳۳، سال اول (۱۲ ربیع الاول ۱۳۴۱).
- فکر آزاد، شماره ۷۴، سال اول (۱۷ شوال ۱۳۴۱).
- فکر آزاد، شماره ۷۷، سال اول (۵ ذیقعه ۱۳۴۱).
- فکر آزاد، شماره ۱۴۰، سال ۲ (۶ خرداد ۱۳۰۳).
- مجلس، شماره ۲۶، سال اول (۲۶ ذیقعه ۱۳۲۵).
- مجلس، شماره ۱۱۲، سال اول (۱ جمادی الاولى ۱۳۲۵).
- مهر منیر، شماره ۳ (۱۴ اردیبهشت ۱۳۰۲).
- مهر منیر، شماره ۲۹ (۲۸ آذر ۱۳۰۲).

ترویج امتعه و منسوجات وطنی در مشهد اواخر دوره ... (علی نجف‌زاده) ۲۲۵

مهر منیر، شماره ۳۲، (۲۶ دی ۱۳۰۲).

ندای وطن، شماره ۱۲، سال ۲

نوبهار، شماره ۲۲، سال اول. ۱۷ محرم (۱۳۲۹)

نوبهار، شماره ۹، سال ۲. (۸ ربیع الاول ۱۳۳۲).

اسناد

سازمان اسناد ملی، ۱۴/۳۸۳۰-۲۴۰، ۶/۳۸۳۰-۲۴۰.

مرکز اسناد آستان قدس، شماره ۴۳۳۹.

اسناد وزارت امور خارجه، ۱۳۰۶ش، کارتن ۵۹، پوشه ۱.